

МАЙСТЕРНЯ ІСТОРИКА

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ГОЛОДОМОР:
ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ХХІ СТОЛІТТІ

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА УРОКУ

Валентина КУРИЛІВ

 VERBA MAGISTRI

HREC-PRESS

МАЙСТЕРНЯ ІСТОРИКА

SERIES: SAMPLE LESSONS ON METHODOLOGY
FOR TEACHERS «VERBA MAGISTRI»

Valentina KURYLIW

THE HISTORIAN'S CRAFT
Lesson on Human Rights
and the Holodomor:
Teaching History in the XXI Century

Lesson Plan

☒HREC PRESS

Kyiv 2021

СЕРІЯ: БІБЛІОТЕКА МЕТОДИЧНОЇ ЛАБОРАТОРІЇ
ДЛЯ ОСВІТЯН «VERBA MAGISTRI»

Валентина КУРИЛІВ

МАЙСТЕРНЯ ІСТОРИКА
Права людини та Голодомор:
викладання історії в ХХІ столітті

Методична розробка уроку

☒HREC PRESS

Київ 2021

УДК 373.5.016
ББК 74.26

Валентина Курилів

Майстерня історика. Права людини та Голодомор: викладання історії в XXI столітті.

Методична розробка уроку. – Київ: HREC PRESS, 2021. – 100 с., іл.

ISBN 978-966-97606-2-3

У методичній розробці уроку «Майстерня історика. Права людини та Голодомор: викладання історії в XXI столітті» Валентина Курилів пропонує інноваційні підходи до навчання учнів старших класів із використанням різних за типом історичних джерел та інтерактивних технологій. Як «молоді детективи» учні досліджують, аналізують та узагальнюють інформацію, надану на уроці, і формулюють свої висновки. Такий підхід, зазначає В. Курилів, перетворює учнів із пасивних отримувачів певного обсягу знань на активних учасників навчального процесу, розвиває у них навички критичного та історичного мислення, здатність чітко висловлювати свої думки та ідеї, заохочує продовжувати вивчення теми. Учні повністю залучаються до навчання, а вчитель стає організатором уроку, помічником та рівноправним учасником діалогу.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист ІМЗО від 27.07.2018 № 22.1/12-Г-578)

Публікується в рамках науково-видавничої програми Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору (HREC in Ukraine) за організаційного сприяння Науково-освітнього консорціуму вивчення Голодомору (HREC) при Канадському інституті українських студій університету Альберти. Видання методичної розробки уроку стало можливим завдяки фінансовій підтримці Фондації Темертеїв (Канада).

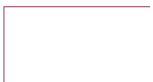
В оформленні обкладинки використано світліну «Майстер-клас Валентини Курилів. Всеукраїнський методичний семінар для освітян "Нова українська школа: навчання/знання про Голодомор та інші геноциди", 9 вересня 2016 р., м. Київ».

Стилістика авторки максимально збережена. Усі права застережено. Копіювання окремих частин «Майстерні історика» дозволено лише вчителям у межах навчальної діяльності в школах. За дозволом на передрук частин праці поза межами навчальної діяльності в школах звертатися до HREC in Ukraine (e-mail: hrecukraine@gmail.com).

ISBN 978-966-97606-2-3

@ Валентина Курилів, 2021
@ Український науково-дослідний
та освітній центр вивчення
Голодомору (HREC in Ukraine), 2021

*Пам'яті моїх батьків –
Надії Менько та Івана Михайловського –
свідків Голодомору*

Зміст

Подяки	11
ВСТУП ДО УРОКУ	15
Загальні примітки	15
Час	16
Опис уроку, мета	17
Застосування в навчальному плані	17
Цілі навчання, критерії успіху	18
Оцінювання	18
Навчальне середовище	19
Об'єднання учнів у групи	19
Додаткове завдання, подальші кроки	19
Необхідні матеріали	20
Переваги інтерактивної групової роботи	21
КОМПОНЕНТИ, СКЛАДОВІ УРОКУ (частина перша).....	23
Завдання 1. Права людини, чому важливо їх захищати: дискусія	23
Завдання 2. Що таке геноцид: обговорення, засвоєння поняття	23
Завдання 3. Що таке Голодомор: обговорення, засвоєння поняття	24
Завдання 4. Перегляд фрагменту фільму	24
КОМПОНЕНТИ, СКЛАДОВІ УРОКУ (частина друга)	26
Завдання 1. Об'єднання учнів у групи	26
Завдання 2. Аналіз джерел і презентації	26
Завдання 3. Створення Mind Map	27
Завдання 4. Заключний етап. Підбиття підсумків	28
РОЗДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ ДО УРОКУ	31
Додаток I (Вступ до уроку)	
Робота з цитатами	31
Додаток II (Червона група)	
Робота з офіційним документом, листом	33
Правила групування	33
Вказівки для груп	33
Офіційний документ, лист	35
Завдання	39

Корисні додатки	41
Мапа	41
Словничок	42
Додаток III (Помаранчева група)	
Робота зі статтею	43
Правила групування	43
Вказівки для груп	43
Стаття	45
Завдання	48
Корисні додатки	50
Мапа	50
Словничок	51
Додаток IV (Жовта група)	
Робота зі світлинами	52
Правила групування	52
Вказівки для груп	52
Світлини	54
Завдання	59
Корисні додатки	61
Мапа	61
Словничок	62
Додаток V (Зелена група)	
Робота з цитатами	63
Правила групування	63
Вказівки для груп	63
Цитати	65
Завдання	68
Корисні додатки	70
Мапа	70
Словничок	71
Додаток VI (Синя група)	
Робота з листами	72
Правила групування	72
Вказівки для груп	72
Листи	74
Завдання	78
Корисні додатки	80
Мапа	80
Словничок	81

Додаток VII (Фіолетова група)	
Робота з фрагментами свідчень	82
Правила групування	82
Вказівки для груп	82
Додаткові можливості	83
Фрагменти свідчень	84
Завдання	90
Корисні додатки	92
Мапа	92
Словничок	93
<i>Список світлин (НЕ ДЛЯ УЧНІВ, ТІЛЬКИ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ!).....</i>	<i>94</i>
<i>Використані джерела і література.....</i>	<i>95</i>

Подяки

Робота над «Майстернею історика», а також її вихід у світ були б неможливі без підтримки, допомоги і порад багатьох людей та інституцій, яким авторка щиро вдячна. Серед інших, особливі слова подяки –

- Фундації Темертеїв (м. Торонто, Канада), передусім Кості і Луїзі Темертей за довголітню дружбу та фінансову підтримку цього видання.
- Конгресу Українців Канади, Світовому Конгресу Українців за тривалу співпрацю та підтримку зусиль авторки в справі поширення в Світі знань про Голодомор – геноцид українського народу.
- Українсько-Канадському Дослідчо-Документальному Центру (м. Торонто, Канада) за сприяння в роботі та дозвіл на використання фрагментів важливих свідчень очевидців Голодомору.
- Усім моїм колегам з Науково-освітнього консорціуму вивчення Голодомору (HREC, Holodomor Research and Education Consortium, м. Едмонтон, м. Торонто, Канада) Френку Сисину, Богдану Клідю, Марті Базюк, Андрієві Макуху за співпрацю і допомогу, а особливо моїм асистенткам Надії Мокрій, Софії Ісаїв за скрупульозну роботу з рукописом, Світлані Шептицькій – за переклад і технічне опрацювання матеріалів.
- Державному секретареві Міністерства освіти і науки України Павлу Полянському за дружню підтримку та довголітню співпрацю на ниві освіти, українським вчителькам-методисткам, кандидаткам педагогічних наук Юлії Малієнко і Жанні Гаврилюк (м. Київ, Україна) за рецензування рукопису та цінні поради.
- Українській представниці HREC, докторці історичних наук Людмилі Гриневич (м. Київ, Україна) за наукові консультації та незмінну дружню підтримку авторки.
- Команді HREC PRESS Ярославу Гаврилюку, Уляні Густей, Христині Микитчиній, Наталі Островській (м. Київ, Україна) за велику роботу з підготовки рукопису до друку.
- Моєму чоловіку Ігорю Курилів, нашим дітям Уляні і Петру за любов і терпіння.

МАЙСТЕРНЯ ІСТОРИКА

Вступ до уроку

Загальні примітки

«Майстерня історика» демонструє загальний підхід до вивчення проблематики Голодомору. Учні аналізують різні за типом історичні джерела, прагнуть відтворити минуле. Урок розпочинається з обґрунтування необхідності дотримання загальних прав людини. Далі на прикладі Голодомору в Україні демонструються механізми позбавлення людей цих прав у екстремальній формі геноциду. Завершується урок мотивуванням учнів до необхідності брати на себе відповідальність за захист прав людини, стати активними громадянами країни.

Методична розробка уроку «Майстерня історика» створена як приклад для вчителів та вихователів щодо того, як тема Голодомору може бути подана учням середньої школи.

Це урок, у якому учні беруть активну участь, практикуються у різних видах роботи та застосовуються різні підходи у самому процесі навчання.

Оскільки більшість учнів активніше залучаються шляхом виконання різноманітних завдань під час уроку, рекомендується: перегляд кінострічок «Радянська історія» («The Soviet Story») або «Голодомор. Голоси тих, хто вижив» («Holodomor, Voices of Survivors»), щоб представити історичний контекст епохи Голодомору; стисле обговорення питань про права людини, зловживання цими правами та їх порушення; визначення й осмислення терміна «геноцид» через призму явища Голодомору.

Методика, пропонована до цього уроку, передбачає, що учні працюватимуть у групах, будуть активно залучені, а також персонально та колективно аналізуватимуть і синтезуватимуть пропоновану до засвоєння інформацію. Після цього вони поділяться своїми висновками, щоб створити загальний «продукт» (висновок), який буде представлений цілому класу речником від кожної групи.

Велика кількість історичних джерел була обрана для ілюстрації широкого діапазону та різноманітності доступної інформації з теми Голодомору. Вибір джерел та їх кількість були обумовлені потребою врахування здібностей учнів (з різним рівнем підготовки) на рівні середньої та старшої шкіл і необхідністю досягнення успішного результату в процесі навчальної діяльності.

Те, що низку джерел і цитат взято із зарубіжних видань, має надати учням в Україні розуміння того, що теми прав людини та їх порушення, а також історії Голодомору мають загальнолюдський вимір. Проблематика прав людини та

їх порушення, а також історії Голодомору повинна розглядатися як обов'язковий компонент шкільних навчальних програм як в Україні, так і в Канаді, інших країнах Світу.

Таким чином, до кожної із частин уроку підбрано різні завдання для взаємонавчання в групах, визначено орієнтовні часові межі для їх виконання, запропоновано певний тип історичних джерел для аналізу (наприклад, цитати). Важливість вивчення прав людини та їх порушення, а також теми Голодомору, передумов цих злочинів може допомогти запобігти повторенню подібних звірств чи ґеноцидів у майбутньому.

Як громадяни світу, учні повинні оволодіти інструментами для виявлення порушень прав людини та загроз ґеноциду, а також практичними стратегіями щодо того, як боротися з ними в суспільстві.

«Майстерня історика» може бути використана: як вступний урок (для 7–11 класів) при вивченні проблематики Голодомору в курсі історії України чи в ході засвоєння інших навчальних дисциплін; як компонент, складений з двох уроків на тему «Голодомор» у День вшанування пам'яті жертв Голодомору; нарешті як окремий урок у варіативних курсах з прав людини та історії Голодомору.

Час

Заняття розраховане на два уроки по 45 хвилин. Воно може проводитися як два окремі уроки (частини перша та друга). Частина перша може бути розширена за рахунок аналізу вступу про права людини та детального обговорення в класі перших 10 хвилин фільму «Радянська історія» («The Soviet Story») або стрічки «Голодомор. Голоси тих, хто вижив» («Holodomor, Voices of Survivors») і цитати Рафаеля Лемкіна (с. 31–32).¹ Частина друга розпочнеться тоді з навчальної роботи в рамках «Майстерні історика» та осмислення важливості вивчення Голодомору, щоб запобігти порушенню прав людини у суспільстві.

¹ «Радянська історія» («The Soviet Story»). Жанр фільму – документальний, історичний. Автор, режисер Едвінс Шноре, Латвія, 2008. Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=Bk3EуKrN6B0>, дата звернення – 2021 р. «Голодомор. Голоси тих, хто вижив» («Holodomor, Voices of Survivors»). Жанр фільму – документальний, історичний. Автор, продюсер та директор Аріадна Охримович, Канада, 2015. Доступ до стрічки за посиланням vimeo.com/165358367, Password: holod. Як вступ до теми вчитель може використати й фрагменти з інших фільмів, відібраних на свій розсуд.

Опис уроку, мета

На уроці досліджують приклади порушення прав людини через призму явища Голодомору. Увага зосереджена на викладанні учням, як аналізувати різні за типом історичні джерела. Урок поділений на дві частини.

Частина перша починається із розгляду сенсу загальнолюдських цінностей, важливих у демократичному суспільстві (толерантність, справедливість, рівноправ'я, рівність перед судом і т. д.), та визначення поняття «права людини». Термін «ґеноцид» представляється та досліджується відповідно до підходів Рафаеля Лемкіна, Конвенції ООН про запобігання злочину ґеноциду та покарання за нього та в контексті явища Голодомору.

Далі учні переглядають фрагмент документального фільму «Радянська історія» («The Soviet Story», перші 10 хвилин) або стрічки «Голодомор. Голоси тих, хто вижив» («Holodomor, Voices of Survivors»). Отримана з фільму довідкова інформація та занурення в історичний контекст епохи підводять учнів до осмислення явища Голодомору.

У **Частині другій** групи учнів аналізують та синтезують різні типи історичних джерел. Кожна з шести груп отримує відмінні джерела, записує відповіді на запропоновані запитання/завдання на аркуші діаграмного паперу та представляє класу презентацію на основі виконаного завдання. Зрештою, кожна група обмінюється міркуваннями щодо значення Голодомору, створюючи Mind Map класу. Урок закінчується обговоренням пропозицій щодо засобів, якими учні можуть допомогти запобігти повторенню ґеноциду в майбутньому.

Застосування в навчальному плані

Будь ласка, оберіть цілі, яких ви прагнете досягти на уроках історії України, всесвітньої історії, української та світової літератури, мистецтва, географії, правознавства, громадянської освіти та ін. Ознайомте учнів з критеріями оцінювання до початку роботи.

В процесі вивчення історії та інших суспільних наук на уроці розглядають такі поняття:

- сталість та зміни в суспільстві;
- історичні значимість та перспектива;
- причини та наслідок;
- етика, мораль.

Також необхідно дотримуватись таких навчальних стратегій:

- інтерактивне та взаємне навчання;
- емпіричне навчання (здобуття знань на практиці);
- формування критичного мислення;
- розвиток історичного мислення;
- прагнення сформуванати активну громадянську позицію;
- розуміння понять «соціальна справедливість» та «права людини».

А також вироблення таких компетенцій:

- комунікабельність;
- інформаційно-цифрова грамотність;
- соціальна та громадянська активність;
- уміння використовувати дослідницький метод;
- уміння вчитися впродовж життя.

Цілі навчання, критерії успіху

Сьогодні я:

- визначаю права людини;
- дізнаюся про роль Рафаеля Лемкіна в створенні терміна «геноцид»;
- досліджую Загальну декларацію ООН про права людини та Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього;
- отримую довідкову інформацію, яка дозволить зрозуміти, що спричинило явище Голодомору;
- аналізую історичні джерела, щоб створити свою розповідь про Голодомор;
- виконую завдання і, на підставі аналізу визначеного для моєї групи типу історичного джерела, відповідаю на ключові запитання щодо Голодомору;
- осмислюю важливість теми Голодомору та його наслідки;
- беру участь у обговоренні, як запобігти порушенню прав людини за допомогою активної громадянської позиції.

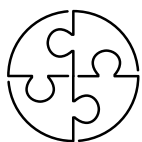

Оцінювання

Вчитель має обрати відповідне оцінювання роботи на основі:

- виконання групового завдання з використанням певного типу історичного джерела;

- презентації від групи перед класом щодо знахідок, зроблених у межах навчальної діяльності;
- виконання додаткового завдання за вибором учителя.

Навчальне середовище

Протягом більшості часу цих уроків учні будуть працювати у групах. Перед початком уроку парти необхідно поставити разом і розташувати шість груп так, щоб усі учні групи могли бачити один одного в обличчя.

Необхідно передбачити, якщо це можливо, місце для комп'ютера та проектора, щоб демонструвати презентацію у PowerPoint або іншому форматі.

Потрібне також місце на стінах класної кімнати або на дошці, щоб демонструвати виконане навчальне завдання кожної групи на діаграмному папері.

Об'єднання учнів у групи

Учнів слід групувати відповідно до їх індивідуального навчального рівня та із включенням тих учнів, які потребують додаткової допомоги, підтримки з боку більш підготовлених однокласників.

Особливі вимоги відповідно до унікальних/особливих здібностей учня можуть вимагати від учителя врегулювань або модифікацій уроку, щоб задовольнити потреби такого учня.

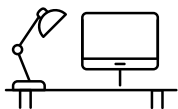
Додаткове завдання, подальші кроки

Додаткове завдання може включати персональний твір, що відображає проаналізовані матеріали та висновки, які учні зробили в межах навчальної діяльності на основі «Майстерні історика» щодо вивчення Голодомору.

Поглиблене засвоєння теми може передбачати вивчення, на підставі окремих типів джерел, таких питань, як заперечення та приховування Голодомору; роль ЗМІ в часи Голодомору; вивчення впливів Голодомору на Україну; значення свідчень тих, хто вижив; роль усієї вертикалі злочинців у скоєнні злочину Голодомору і т. д.

Інше завдання може полягати в читанні стислого оповідання або художнього роману про історичний період та написанні рецензії на прочитане.

Більш детальну інформацію щодо можливостей можна знайти за посиланням education.holodomor.ca

Необхідні матеріали

- Історичні джерела, вказані у Додатках II–VII, включають офіційні документ та лист, цитати, листи, газетну статтю, світлини, свідчення тих, хто вижив, завдання для кожної групи, копії робочих листків (відповідно до завдання групи), словничок та мапу з позначенням втрат України (для кожної групи). Кожен з членів групи дістає окремий пакет історичних джерел відповідного типу, що їх вчитель роздруковує заздалегідь.
- Кольоровий папір для об'єднання учнів у шість груп (випадковим способом, кожна група відрізняється кольором паперу на партах/столиках, на окремих картках зазначається роль кожного в групі). Учитель може використовувати будь-який метод на свій розсуд при об'єднанні учнів у групи.
- Цитати до початку Частини першої (про ґеноцид та порушення прав людини містяться у Додатку I, стор. 31–32).
- Перші 10 хвилин фільму «Радянська історія» («The Soviet Story»), присвячені Голодомору (з українськими титрами), або стрічки «Голодомор. Голоси тих, хто вижив» («Holodomor, Voices of Survivors», українськомовна версія).
- Презентація у PowerPoint або іншому форматі, створена вчителем (мапа з позначенням втрат України, назва уроку, зразок цитат, світлини та ін.) для перегляду на уроці. Поки кожна група представляє свої результати, вчитель може демонструвати на екрані опрацьовані нею історичні джерела, щоб усі їх бачили. Наприклад, демонструє світлини в PowerPoint (або іншому форматі) для аналізу. Це ж саме необхідно робити для інших груп та використаних ними джерел, оскільки учні не знають, що досліджує кожна група.
- Комп'ютер та проектор.
- Маркери, ручки, олівці.
- Діаграмний папір (1 листок діаграмного паперу на групу).
- Клейка стрічка (використовується для прикріплення діаграмного паперу на дошці або стіні для показу).

- Mind Map має бути створена в PowerPoint або іншому форматі, чи на великому діаграмному папері та прикріплена до стіни. Mind Map заповнюється вчителем або учнями у той час, коли учні представляють свої найголовніші висновки щодо Голодомору (до Завдання 3).

Переваги інтерактивної групової роботи

- Учні навчають один одного.
- Учні роблять свої висновки.
- Усі учні активно залучені до виконання завдання.
- Учні активно працюють, щоб дійти згоди.
- Учні розвивають навички спілкування.
- Учні мають можливість вивчати різні за типом джерела з теми.
- Учні на практиці розвивають навички критичного мислення.
- Роль вчителя – помічник у навчальному процесі, а не «постачальник» інформації.
- Учні беруть на себе відповідальність за своє навчання.

КОМПОНЕНТИ, СКЛАДОВІ УРОКУ (частина перша)

Завдання 1. Права людини, чому важливо їх захищати: дискусія

Учні обговорюють перелік основних прав людини у дискусії, що її координує вчитель, або в процесі мозкового штурму. Можна використати уривки з тексту Загальної декларації прав людини (ООН). Нарешті засвоюють сенс понять «ґеноцид» та «порушення прав людини».

У колективному обговоренні з учнями необхідно розглянути такі ідеї/ концепти:

- демократичні держави обороняють і захищають людські права;
- для України важливо виступати проти випадків порушень прав людини у школах, громадах та в усьому світі, які часто починаються зі знущання;
- у світі існує багато прикладів порушень прав людини, які сталися в минулому, відбуваються зараз та продовжуватимуться, якщо їм не запобігти;
- ґеноцид – це дії з наміром знищення цілком або частково певної групи суспільства;
- щоб запобігти ґеноцидові, суспільство повинно бути пильним та обізнаним.

Завдання 2. Що таке ґеноцид: обговорення, засвоєння поняття

Продемонструйте цитати з Додатку I, щоб пояснити учням значення понять «ґеноцид» та «порушення прав людини», зокрема наголошуйте на таких поглядах, із подальшими запитаннями для кожної цитати:

- Кофі Аннан:** «Про що каже нам ця цитата?» – Питає вчитель. Після відповідей учнів додайте, що цитата з думкою Кофі підкреслює національну самобутність/ідентичність як можливу причину знищення та знеособлення однієї людини або групи будь-якої відмінної характеристики (мова про національні, расові, релігійні, етнічні або культурні розбіжності).¹
- Конвенція ООН, Стаття 2:** «Як у конвенції ООН тлумачиться злочин ґеноциду?»²

¹ Kofi Annan, *Nobel Lecture*, Oslo, December 10, 2001. Електронний ресурс: <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2001/annan/lecture/>, дата звернення – 2021 р.

² Конвенція про запобігання злочину ґеноциду і покарання за нього. Резолюція ООН, 1948, 9 грудня. Електронний ресурс: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155, дата звернення – 2021 р.

- в) **Рафаель Лемкін:** Що говорить Лемкін про радянський геноцид в Україні? Використайте цитату з думкою Р. Лемкіна про геноцид.³ Приверніть увагу учнів до того, що Рафаель Лемкін був відомим юристом та автором терміна «геноцид»; визначив його, комбінуючи грецьке слово «народ» і латинське «вбивати»; добивався прийняття Конвенції ООН щодо запобігання злочину геноциду та покарання за нього, що врешті сталося в 1948 році.

Завдання 3. Що таке Голодомор: обговорення, засвоєння поняття

Ознайомити учнів з терміном «Голодомор» та його визначенням. Запропонуйте учням подати своє тлумачення поняття «Голодомор». Далі з'ясуйте зміст цього поняття разом з ними: перша частина «голод» означає відсутність їжі, а друга частина «мор» – пошесна смерть від голоду, слово «морити» означає вбивство голодом. Поняття Голодомор, відтак, тлумачиться як «смерть, спричинена/заподіяна голодом», складова геноциду Українського народу. Увагу учнів можна привернути до мапи з позначенням втрат України, яка є частиною роздаткового матеріалу для кожної групи.

Завдання 4. Перегляд фрагменту фільму

Учні переглядають перші 10 хвилин – фрагмент фільму «Радянська історія» («The Soviet Story») або стрічки «Голодомор. Голоси тих, хто вижив» («Holodomor, Voices of Survivors»), щоб отримати довідкову інформацію та поглянути на Голодомор в Україні в ширшому історичному контексті.

Перед початком фільму попередьте учнів, що вони повинні знайти відповіді на такі запитання:

- Хто є жертвами та злочинцями в цьому фільмі?
- Що означає «соціальна інженерія»?
- Чому ЦК ВКП(б) був занепокоєний станом справ у національних республіках, зокрема в Україні?

³ Рафаель Лемкін, *Радянський геноцид в Україні* (Київ: В-во «Майстерня книги», 2009): 37, 39.

Порада вчителю!

Фільм демонструє жахи Голодомору. Рекомендується, щоб учителі підготували дітей до демонстрації фільму, а після перегляду негайно допомогли учням психологічно сприйняти його зміст. Запитайте, як вони почуваються і дайте можливість висловитися. Це допоможе їм заспокоїтися.

Вчитель на свій розсуд вирішує, скільки часу витратити на аналіз фільму. Він може обирати, чи звертатися до вищезгаданих питань одразу після перегляду фільму.

Учитель, як і учні, може ставити додаткові запитання. На цьому завершується перший урок.

КОМПОНЕНТИ, СКЛАДОВІ УРОКУ

(частина друга)

Завдання 1. Об'єднання учнів у групи

Учитель має об'єднати учнів у шість груп із 4–6 осіб, а потім розпочати навчальну діяльність.

На кожній парті лежать вже заздалегідь підготовлені пакети із джерелами інформації та завданнями.

Поясніть учням, що вони братимуть участь у навчальній діяльності «Майстерня історика». Вони досліджуватимуть джерела, що використовуються істориками, які подекуди працюють як детективи: за допомогою матеріалів, що в них є, історики намагаються відтворити події минулого, у нашому випадку – історію Голодомору.

Учні працюватимуть разом у визначених групах та вивчатимуть історичні джерела, щоб спробувати відтворити картину життя, яке було в Україні в часи Голодомору. Це робиться шляхом заповнення аркуша із завданням. Кожна група отримає певний тип джерела для дослідження та має разом відповісти на окремі запитання, а потім представити результати роботи перед класом.

Кожен член групи отримує одну із певних ролей від учителя. Це не повинно займати більш як 3 хвилини. Якщо в групі понад 4 учні, 5-й і 6-й учні будуть дослідниками. Вчитель має пояснити роль кожного із членів групи. Не забувайте, що всі члени групи також є дослідниками.

Керівник

- Розподіляє завдання серед членів групи
- Забезпечує, щоб група зосереджувалася на завданні та кожен брав участь у роботі

Дослідник

- Досліджує та відтворює інформацію з первинних або вторинних історичних джерел

Доповідач

- Відповідає за презентацію роботи групи перед класом
- Відповідає на додаткові запитання класу

Писар

- Записує відповіді та думки групи
- Передає вчителю виконане групою письмове завдання

Завдання 2. Аналіз джерел і презентації

Після того, як учні отримали свої ролі, поясніть їм, що робота займатиме загалом 15 хвилин.

Вони мають 10 хвилин, щоб завершити свої дослідження та 5 хвилин, щоб сформулювати свої відповіді. Писар занотує чіткі та стислі відповіді групи на діаграмному папері.

Учитель працює з учнями, переміщаючись між групами, надаючи допомогу, якщо необхідно, нагадуючи їм про час, який залишився для завершення кожного завдання. Дуже важливо дотримуватися чітко вказаного часу.

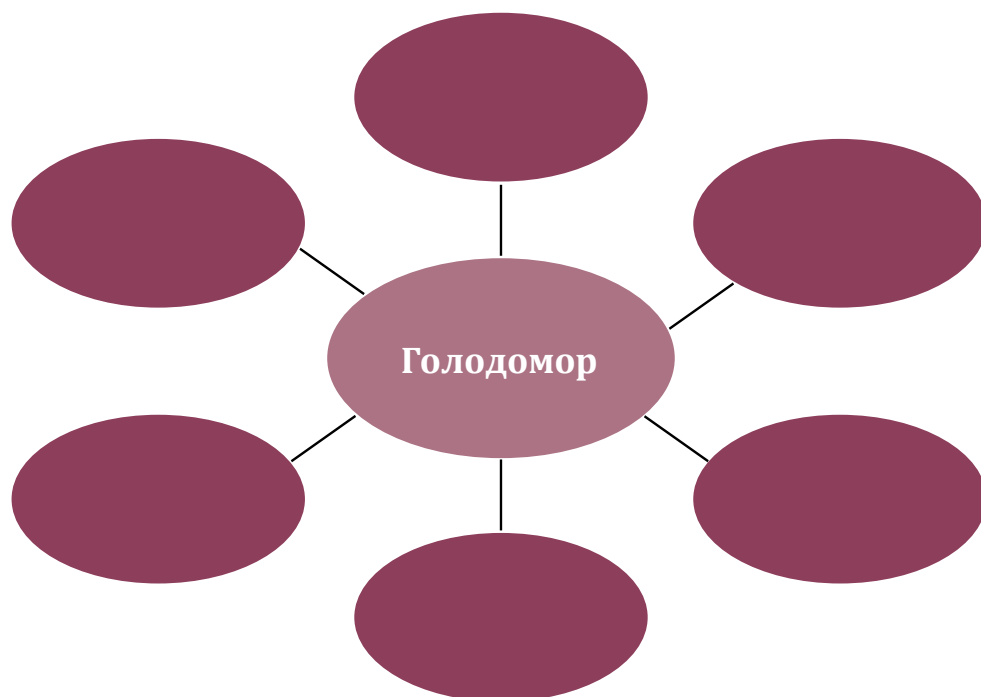
Писар від кожної групи вивішує аркуш паперу із результатами на дошку або стіну.

Коли учні виконають групове завдання, доповідач від кожної групи у стислій формі (по 3 хвилини) представляє результати роботи групи перед класом.

Завдання 3. Створення Mind Map

Після того, як кожна група зробить свою презентацію, запитайте учнів, що найбільш важливе вони вивчили у своїй групі, досліджуючи Голодомор? Разом із класом підсумуйте висновки учнів про причини, суть і наслідки Голодомору.

Створіть Mind Map для дальшого запису висновків учнів, із поняттям «Голодомор» у її центрі, наприклад:

Зробіть це на аркуші діаграмного паперу або на дошці. Кожна група подає у стислій формі найважливіший висновок про явище Голодомору, наприклад:

Зверніть увагу на подібність висновків, представлених учнями на підставі опрацювання різних типів джерел. Обговорюйте з учнями окремі приклади того, що саме вони можуть зробити, щоб запобігти порушенням прав людини та геноциду.

Завдання 4. Заклучний етап: підбиття підсумків

Зверніть увагу учнів на те, що кожного дня, як демократичні та соціально відповідальні громадяни, вони мають реагувати на несправедливості навколо. Ці несправедливості можуть бути у вигляді знущання, злочинів на ґрунті нетерпимості та проявів нетолерантності. Кожен може щось зробити на протидію цьому, долучившись до активних дій та прийняття рішень у місцевих громадах і школах.

Нагадайте учням знову цитату Кофі Аннана. Наголосіть головну ідею про те, що знеособлення або дегуманізація однієї людини може врешті призвести до знищення народу, якщо злочин не зупинити усім світом.

Учитель має записати на дошці всі ідеї та поради учнів щодо запобігання порушень прав людини та геноциду.

Порада вчителю!

«Майстерня історика», як тут описано, передбачає роботу з різними типами історичних джерел. Однак учитель може обрати той самий тип джерела для кожної групи (наприклад світлини), але при цьому використовувати різні світлини для кожної групи.

Роздаткові матеріали до уроку

Додаток І (Вступ до уроку) Робота з цитатами

Цитата 1.

«Геноцид починається із вбивства однієї людини – не за те, що вона зробила, а за те, ким вона є».

Кофі Аннан, 7-й Генеральний Секретар ООН.
З Нобелівської лекції, 10 грудня 2001 року¹.

Цитата 2.

«Стаття II. У даній Конвенції під геноцидом розуміються наступні дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- а) убивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;
- г) міри, розраховані на запобігання дітородіння в середовищі такої групи;
- д) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу».

З Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду
і покарання за нього, 9 грудня 1948 р.²

Цитата 3.

«Те, про що я хочу говорити, – це, мабуть, класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації».

¹ Kofi Annan, *Nobel Lecture*, Oslo, December 10, 2001. Електронний ресурс: <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2001/annan/lecture/>, дата звернення – 2021 р.

² Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, 1948, 9 грудня. Електронний ресурс: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155, дата звернення – 2021 р.

«Третє вістря радянської атаки було спрямоване на хліборобів – велику кількість селян-односібників, хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку застосували проти них, є, мабуть, найстрашнішою – виморювання голодом».

Рафаель Лемкін, юрист, автор терміна «ґеноцид».
З праці «Радянський ґеноцид в Україні», 1953 р.³

---

³ Рафаель Лемкін, *Радянський ґеноцид в Україні* (Київ: В-во «Майстерня книги», 2009): 37, 39.

Додаток II (Червона група) Робота з офіційним документом, листом

Правила групування

1. З'ясуйте обов'язки кожного учня в групі.

Усім потрібно:

- а) брати активну участь у роботі групи;
- б) вміти вислуховувати кожного члена групи, поважаючи себе і своїх колег;
- в) заохочувати кожного члена групи до активної роботи.

2. Розподіліть обов'язки у групах.

Керівник – підтримує порядок, організовує роботу, збирає ідеї, дає кожному можливість висловитись.

Писар – записує основні ідеї обговорення, бере участь у ньому, здає роботи групи доповідачеві.

Доповідач – представляє групу, усно та чітко формулює відповіді на запитання, бере участь в обговоренні.

Дослідник – бере участь у дискусіях, подає та оцінює ідеї.

Толерантність, повага, готовність навчатися один в одного – цінності, які є основою для розквіту демократичних держав. Цьому треба навчати у школах.

М. Герсон¹

Вказівки для груп

Крок 1. Дослідження (10 хвилин)

1. **Керівник:** скеруйте виконання завдання поміж членами вашої групи.
2. **Усі:** проаналізуйте офіційний документ і лист та кожен окремо в групі стисло занотуйте свої зауваження.

¹ Цитата М. Герсона див. В. І. Курилів, *Методика викладання історії: Навчальний посібник* (Харків; Торонто: ТОВ Вид-во «Ранок», 2008): 120.

Крок 2. Звіт (5 хвилин)

1. **Усі:** перейдіть до робочого листка, дайте усією групою відповіді на запитання у формі ключових пунктів.
2. **Писар:** зберіть і стисло занотуйте відповіді для групового звіту на аркуші діаграмного паперу.
3. **Писар:** розташуйте ваш груповий звіт на стіні або на дошці для загального огляду.

Крок 3. Виступ (3 хвилини)

Доповідач: у вас є 3 хвилини, щоб стисло презентувати звіт вашої групи усно у формі ключових пунктів.

Офіційний документ, лист

1. З постанови Центрального виконавчого комітету СРСР та Ради народних комісарів СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», 7 серпня 1932 р.¹

Останнім часом почастишали скарги робітників і колгоспників на розкрадання (крадіжку) вантажів на залізничному і водному транспорті і розкрадання (крадіжку) кооперативного та колгоспного майна з боку хуліганів і взагалі антисупільних елементів. Так само почастишали скарги на насильства і погрози куркульських елементів щодо колгоспників, які не бажають вийти з колгоспів і чесно та самовіддано працюють за зміцнення останніх.

Центральний виконавчий комітет і Рада народних комісарів Союзу РСР вважають, що громадська власність (державна, колгоспна, кооперативна) є основою радянського ладу, вона священна і недоторканна, люди, що роблять замах на суспільну власність, повинні розглядатися як вороги народу, у зв'язку з чим рішуча боротьба з розкрадачами громадського майна є найпершим обов'язком органів радянської влади.

Виходячи з цих міркувань і йдучи назустріч вимогам робітників і колгоспників, Центральный виконавчий комітет і Рада народних комісарів Союзу РСР постановляють [...]:

II

1. Прирівняти за своїм значенням майно колгоспів і кооперативів (урожай на полях, громадські запаси, худоба, кооперативні склади та магазини і т. ін.) до майна державного і всебічно посилити охорону цього майна від розкрадання.
2. Застосовувати як запобіжну судову репресію за розкрадання (крадіжку) колгоспного і кооперативного майна вищу міру соціального захисту – розстріл з конфіскацією всього майна і з заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі на строк не менш як 10 років з конфіскацією всього майна.

¹ Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності: постанова ЦВК СРСР та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р., *Собрание законов СССР* № 62 (1932), ст. 360; *Известия ЦИК СССР и ВЦИК*, Август 8, 1932; *Комуніст*, Серпень 9, 1932; Публ. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України (Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007): 282–83.

3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у справах про розкрадання колгоспного і кооперативного майна.

III

1. Повести рішучу боротьбу з тими антисуспільними куркульсько-капіталістичними елементами, які чинять насильства і погрози або проповідують застосування насильства і погроз до колгоспників, аби змусити останніх вийти з колгоспу, з метою насильницького руйнування колгоспу. Прирівняти їх злочини до державних злочинів.

2. Застосовувати як запобіжну судову репресію у справах про охорону колгоспів і колгоспників від насильства і погроз з боку куркульських та інших антисуспільних елементів – позбавлення волі від 5 до 10 років з ув'язненням у концентраційному таборі.

3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у цих справах.

Голова ЦВК Союзу РСР М. Калінін
Голова РНК Союзу РСР В. Молотов (Скрябін)
Секретар ЦВК Союзу РСР А. Єнукідзе

2. З листа Й. Сталіна до Л. Кагановича, 11 серпня 1932 р.²

[...] 3) Найголовніше тепер Україна. Справи на Україні геть погані. Погано по партійній лінії. Кажуть, що у двох областях України (здається, в Київській і Дніпропетровській) близько 50 райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах справи йдуть, як стверджують, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП і вимогами райкомів, і ось долавірувався до ручки. Правильно говорив Ленін, що людина, яка не має мужності піти в потрібний момент проти течії, – не може бути справжнім більшовицьким керівником. Погано по лінії радянській. Чубар – не керівник. Погано по лінії ДПУ. Реденсу не під силу керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна.

Якщо не візьмемося тепер же за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає, і його агентура на Україні в багато разів сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) знаходиться чимало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, на решті – прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і ззовні) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек.

Так далі тривати не може.

Потрібно:

- а) забрати з України Косіора і замінити його Вами із залишенням Вас секретарем ЦК ВКП(б);
- б) услід за цим перевести на Україну Балицького на посаду преда (голови) українського ДПУ [...] із залишенням його заступником голови ОГПУ, а Реденса зробити заступником Балицького по Україні;
- в) через кілька місяців після цього замінити Чубаря іншим товаришем, скажімо Гриньком або будь-ким іншим, а Чубаря зробити заступником Молотова в Москві (Косіора можна зробити одним із секретарів ЦК ВКП);

² Лист Й. Сталіна до Л. Кагановича, 11 серпня 1932 р., РДАСПІ, ф. 81, оп. 3, спр. 99, арк. 146–151. Публ. Р. Я. Пиріг, упоряд. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* (Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007): 285–86.

г) поставити собі за мету перетворити Україну в найкоротший термін у фортецю СРСР, у справжню зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати.

Без цих і подібних до них заходів (господарське та політичне зміцнення України, передусім – її прикордонних районів тощо), повторюю – ми можемо втратити Україну.

Що Ви думаєте з цього приводу?

За цю справу треба взятися скоріше [...], негайно після приїзду в Москву.

Й. Сталін

Завдання

Настанови

- Завдання вашої групи проаналізувати **офіційний документ і лист (10 хв.)**.
- Зберіть відповіді кожного з вашої групи. Нехай **писар** вашої групи заповнить подану форму.
- Не забувайте давати відповіді на запитання у формі **ключових пунктів**.
- Ви матимете **5 хвилин** на завершення цієї вправи.

Запитання

1. Про що ідеться в офіційному документі і листі?

---

2. Чому були написані ці офіційний документ і лист?

---

3. Хто є злочинцями, а хто – жертвами?

---

4. Що ви дізналися нового про Голодомор з офіційного документа і листа? Подайте приклади.

---

5. Чому важливо аналізувати офіційні документи і листування часів Голодомору?

---

6. Сформулюйте один головний висновок про Голодомор.

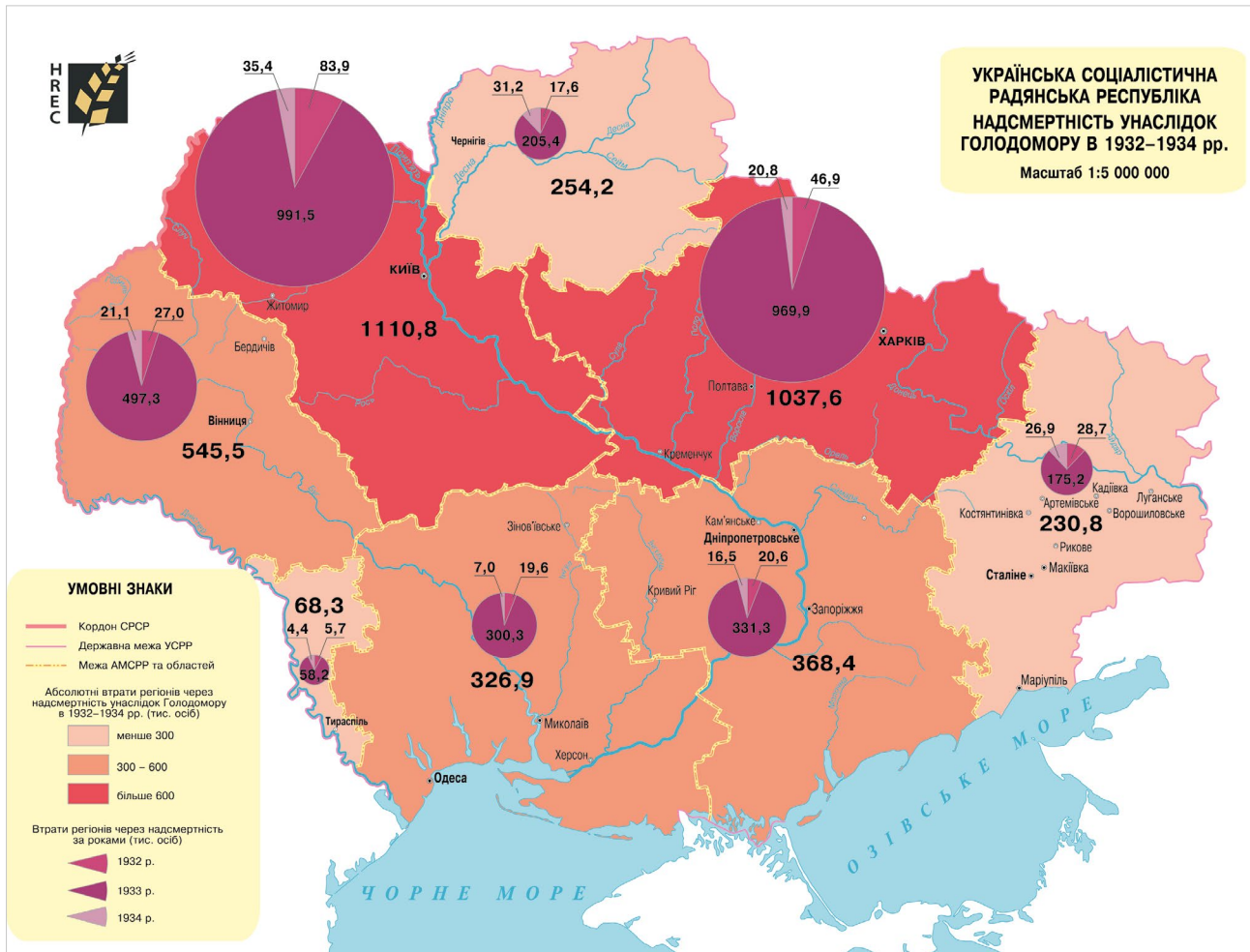

Корисні додатки

Мапа¹

¹ Українська Соціалістична Радянська Республіка. Втрати (надсмертність унаслідок Голодомору в 1932–1934 рр., змістовне наповнення мапи Наталії Левчук, Олега Воловини, Омеляна Рудницького, Алли Ковбасюк, картограф – Леонід Криницький, *Інтернет Архів Епохи Голодомору/Holodomor Epoch Internet Archive*, www.holodomor-hrec.com, www.holodomorepoch-ia.com

СЛОВНИЧОК

Більшовики	Неофіційна назва членів ВКП(б) і КП(б)У
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
Колгосп колхоз (рос.)	Радянське колективне господарство, яке управляється державою, де всі учасники є працівниками держави
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
Куркуль кулак (рос.)	Принизливий термін для успішного господаря та провідника сільської громади, заможний селянин
МТС	Машинно-тракторна станція
Область	Адміністративно-територіальна одиниця
ОДПУ ОГПУ (рос.)	Об'єднане державне політичне управління, радянська спеціальна служба, що боролася проти так званих ворогів радянського ладу
Район	Адміністративна частина в межах області
РНК СРСР СНК ССРСР (рос.)	Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РНК УСРР	Рада народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
Совет (з рос.)	Слово для позначення ради або урядового законодавчого органу
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

Додаток III (Помаранчева група) Робота зі статтею

Правила групування

1. З'ясуйте обов'язки кожного учня в групі. Усім потрібно:

- а) брати активну участь у роботі групи;
- б) вміти вислуховувати кожного члена групи, поважаючи себе і своїх колег;
- в) заохочувати кожного члена групи до активної роботи.

2. Розподіліть обов'язки у групах.

Керівник – підтримує порядок, організовує роботу, збирає ідеї, дає кожному можливість висловитись.

Писар – записує основні ідеї обговорення, бере участь у ньому, здає роботи групи.

Доповідач – представляє групу, усно та чітко формулює відповіді на запитання, бере участь в обговоренні.

Дослідник – бере участь у дискусіях, подає та оцінює ідеї.

Толерантність, повага, готовність навчатися один в одного – цінності, які є основою для розквіту демократичних держав. Цьому треба навчати у школах.

М. Герсон¹

Вказівки для груп

Крок 1. Дослідження (10 хвилин)

- 1. **Керівник:** скеруйте виконання завдання та поділіть статтю на 2 частини для читання учнями у вашій групі.
- 2. **Усі:** проаналізуйте статтю та кожен окремо в групі стисло занотуйте свої зауваження.

¹ Цитата М. Герсона див. В. І. Курилів, *Методика викладання історії: Навчальний посібник* (Харків; Торонто: ТОВ Вид-во «Ранок», 2008): 120.

Крок 2. Звіт (5 хвилин)

1. **Усі:** перейдіть до робочого листка, дайте усією групою відповіді на запитання у формі ключових пунктів.
2. **Писар:** зберіть і занотуйте відповіді для групового звіту на аркуші діаграмного паперу.
3. **Писар:** розташуйте ваш груповий звіт на стіні або на дошці для загального огляду.

Крок 3. Виступ (3 хвилини)

Доповідач: у вас є 3 хвилини, щоб стисло презентувати звіт вашої групи усно у формі ключових пунктів.

Стаття

1. Ієн Хантер. Розповідь про правду та двох журналістів, «Report Magazine», 27 березня 2000 р.¹

Важко усвідомити, що від часу смерті Малколма Маггеріджа 14 листопада 1990 року пролетіло вже ціле десятиріччя. З усіх журналістів його письменницький стиль був чи не найзахопливішим для читачів, і не минає дня, щоб я не згадав якусь з його цікавих думок, або не дивувався знову й знову його пророчому баченню майбутнього.

Журналістська чесність Маггеріджа сформувалася внаслідок одного жорсткого досвіду; у 1932 році він приїздив до Москви як кореспондент газети «Манчестер Гардієн». Дві манії Йосипа Сталіна – колективізація сільського господарства та розкуркулення селянства – у ті часи були в своєму кровожерливому зеніті, проте дякуючи улесливим звітам закордонних репортерів, на Заході про це було відомо небагатьом. Завідувачем московського прес-корпусу був на той час Волтер Дюранті з «Нью-Йорк Таймс». Йосиф Елсоп (впливовий американський журналіст, 30–70-ті рр. ХХ ст. – Авт.) згодом скаже про нього, що «брехня була головним інструментом Дюранті».

Протягом двох десятиріч Дюранті був найвпливовішим закордонним кореспондентом Росії. Його депеші вважалися авторитетними; Дюранті відіграв важливу роль у формуванні зовнішньої політики Сполучених Штатів. Його біографія, Сюзен Тейлор («Виправдовувач Сталіна», Оксфорд Юніверсіті Прес, 1990), показала, як репортажі Дюранті стали вирішальним фактором у прийнятті Президентом Рузвельтом рішення щодо офіційного визнання Радянського Союзу 1933 року.

Відразливий та сластолюбний маленький чоловічок з дерев'яною ногою, Дюранті підроблював факти, розпускав брехню та напівправду, вигадував події, котрих ніколи не траплялося, і закривав очі на штучно створений голод, що зморив до смерті більш як 14 мільйонів людей (за даними Міжнародної комісії юристів, що досліджувала цю трагедію впродовж 1988–1990 рр.). Коли крихти правди все ж почали просочуватися, Дюранті сказав те, що згодом стало крилатим висловом: «Неможливо зробити омлет, не розбивши яєць». Відтоді ці слова та їх варіації вірно служили великому розмаїттю ідеологів, котрі стверджували, що гідна мета виправдовує ниці методи. Втім, коли члени Пулітцерського комітету присвоювали Дюранті свою премію

¹ Публікується з дозволу автора. Див. Hunter, Ian, «A Tale of Truth and Two Journalists», *Report Magazine*, March 27, 2000. Ієн Хантер – заслужений професор Факультету права при Університеті Західного Онтаріо, перший біограф Малколма Маггеріджа.

(1932 року, у розпал голоду), то пригадали його «вченість, глибокодумність, неупередженість, здоровий глузд та виняткову ясність мислення»[...].

[Радянський] режим чимось утримував Дюранті; його обсипали різними статками – мав гарне житло, автомобіль та щоденну свіжу ікру.

І тут з'явився Малколм Маггерідж. Навесні 1933 року Маггерідж наважився на сміливий вчинок: без дозволу він залізницею вирушив у подорож Україною та Північним Кавказом, – місцями, які раніше були житницями Радянського Союзу. Те, що він там побачив, йому не судилося забути. У серії репортажів, таємно вивезених з країни разом з дипломатичною поштою, він описує штучно створений голод [...]: мільйони селян вмирали, немов зморена худоба, іноді неподалік від переповнених зерносховищ, що охоронялися військом та поліцією: «Якось рано-вранці на залізничній станції я побачив чергу людей із руками, зв'язаними за спинами, яких зганяли у вагони для худоби під прицілом рушниць, – і все це так тихо і таємничо, і жахливо у вранішній напівтемряві, неначе якийсь моторошний балет». У німецькому сільському кооперативі, оазі достатку серед колективізованої здичавілості, він бачив селян, що, стоячи в снігу на колінах, вимолювали скорину хліба. У своєму щоденнику Маггерідж писав: «Що б я не робив чи думав у майбутньому, я не смію ніколи вдавати, ніби не бачив цього. Ідеї будуть з'являтися та зникати; та це більше за будь-яку ідею. Це селяни, що стають навколішки в снігу та просять хліба. Це те, що я особисто бачив та зрозумів».

Та небагато людей повірили йому. Його депеші не друкувались. Його самого звільнили з «Гардіен» і змусили покинути Росію. Маггеріджа паплюжили, оббріхували, знущалися, у тому числі й на сторінках «Манчестер Гардіен», газеті необхідно було виказувати прихильність до так званого «великого Радянського експерименту». Голос Волтера Дюранті очолював хор звинувачень та заперечень, хоча в приватних бесідах Дюранті розповідав знайомому в британському закордонному представництві, як щонайменше 10 мільйонів

Волтер Дюранті²

² Волтер Дюранті, світлина, *Енциклопедія сучасної України*. Електронний ресурс: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19713, дата звернення – 2021 р.

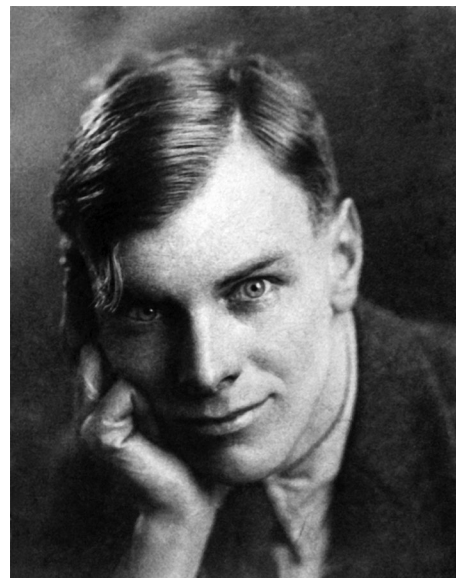

людей були заморені голодом до смерті – додаючи, що характерно, «та то всього лише росіяни».

Беатріс Вебб (тітка Маггеріджа у шлюбі) зізнавалася, що «в Радянському Союзі люди зникають», та все одно заперечувала його репортажі про голод, називаючи їх «підлою брехнею». Преподобний Г'юлетт Джонсон, настоятель Кентерберійського собору, аплодував сталінській «непохитності мети та добрій щедрості». Джордж Бернард Шоу відвідав країну побіжним візитом та оголосив, що повністю задоволений вичерпною кількістю їжі для всіх у цьому робітничому раю.

Враховуючи, що виправдання було довгоочікуваним, воно не могло бути більш приємним, ніж коли біографиня Дюранті, Сюзен Тейлор, написала в 1990 році: «Якби не свідчення Маггеріджа про голод 1933 та його вперте ведення хроніки тих подій, наслідки злочину проти страждених селян могли б так і залишитися схованими від пильних досліджень, як того і хотіли злочинці. Упродовж років він отримав за це мало подяки, проте все більше тих, котрі починають усвідомлювати унікальний акт чесності та відваги, що являли собою його репортажі».

На жаль, Маггерідж помер до того, як були написані ці слова. Та все ж їх варто пам'ятати.

Малколм Маггерідж³

³ Малколм Маггерідж, світлина, 1929. Електронний ресурс: <http://www.alamy.com/stock-photo-journalist-and-broadcaster-malcolm-muggeridge-in-1929-october-1961-20494979.html?pv>, дата звернення – 2021 р.

Завдання

Настанови

- Завдання вашої групи проаналізувати **статтю з журналу**.
- Зберіть відповіді кожного з вашої групи. Нехай **писар** вашої групи зафіксує всі відповіді на діаграмному папері.
- Не забувайте давати відповіді на запитання у формі **ключових пунктів**.
- Ви матимете **5 хвилин** на завершення цієї вправи.

Запитання

1. Про що йдеться в статті?

---

2. Якою була мета автора цієї статті?

---

3. Хто є злочинцями, а хто – жертвами?

---

4. Що ви дізналися про Голодомор з цієї статті? Подайте приклади.

---

5. Чому важливо досліджувати журнальні статті на такі теми, як Голодомор?

---

6. Базуючись на прочитаному в статті, подайте один головний висновок про Голодомор.

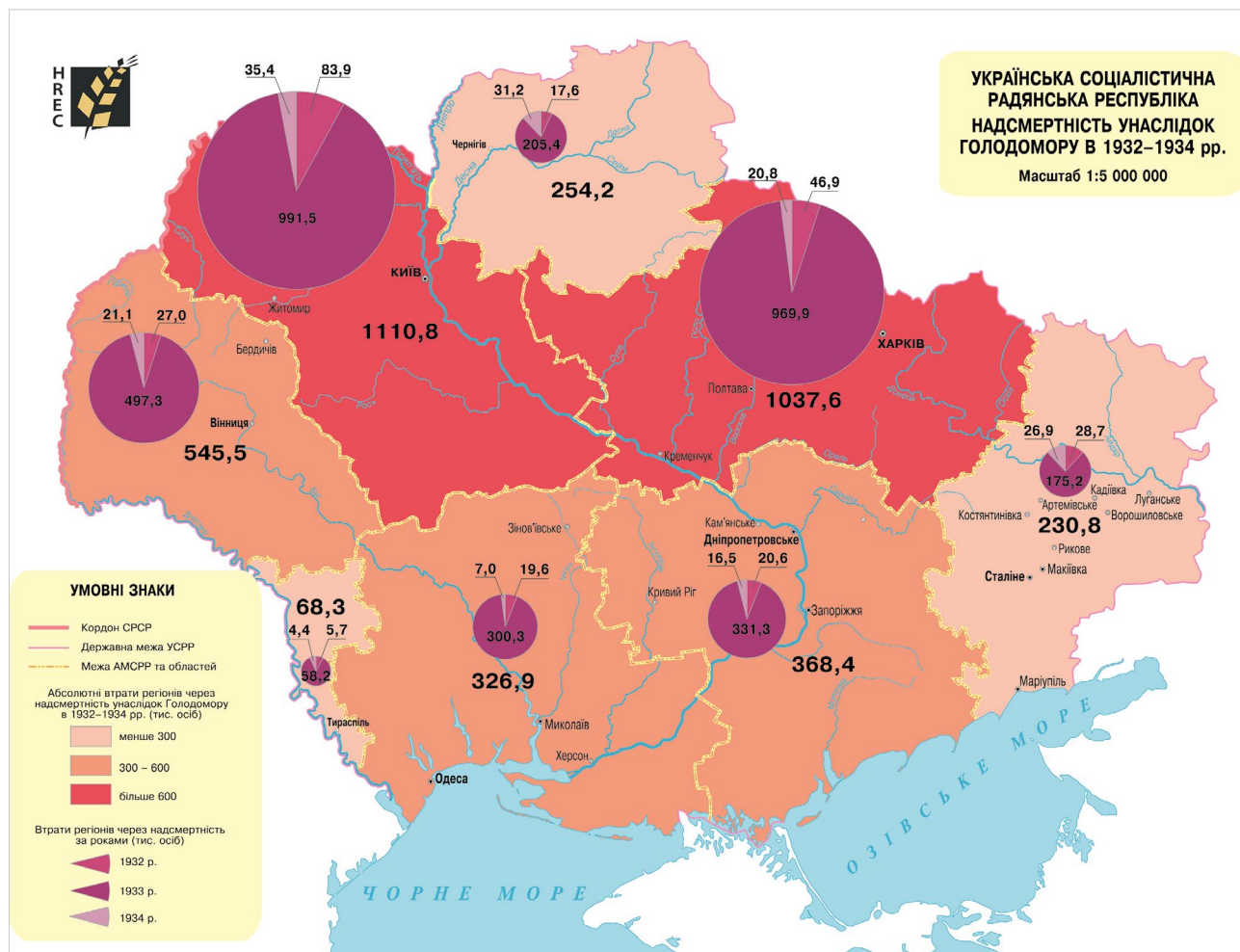

Корисні додатки

Мапа¹

¹ Українська Соціалістична Радянська Республіка. Надсмертність унаслідок Голодомору в 1932–1934 рр., змістовне наповнення мапи Наталії Левчук, Олега Воловини, Омеляна Рудницького, Алли Ковбасюк, картограф – Леонід Криницький, *Интернет Архів Епохи Голодомору/Holodomor Epoch Internet Archive*, www.holodomor-hrec.com, www.holodomorepoch-ia.com

СЛОВНИЧОК

Більшовики	Неофіційна назва членів ВКП(б) і КП(б)У
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
Колгосп колхоз (рос.)	Радянське колективне господарство, яке управляється державою, де всі учасники є працівниками держави
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
Куркуль кулак (рос.)	Принизливий термін для успішного господаря та провідника сільської громади, заможний селянин
МТС	Машинно-тракторна станція
Область	Адміністративно-територіальна одиниця
ОДПУ ОГПУ (рос.)	Об'єднане державне політичне управління, радянська спеціальна служба, що боролася проти так званих ворогів радянського ладу
Район	Адміністративна частина в межах області
РНК СРСР СНК СССР (рос.)	Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РНК УСРР	Рада народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
Совет (з рос.)	Слово для позначення ради або урядового законодавчого органу
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

Додаток IV (Жовта група) Робота зі світлинами

Правила групування

1. З'ясуйте обов'язки кожного учня в групі. Усім потрібно:

- а) брати активну участь у роботі групи;
- б) вміти вислуховувати кожного члена групи, поважаючи себе і своїх колег;
- в) заохочувати кожного члена групи до активної роботи.

2. Розподіліть обов'язки у групах.

Керівник – підтримує порядок, організовує роботу, збирає ідеї, дає кожному можливість висловитись.

Писар – записує основні ідеї обговорення, бере участь у ньому, здає роботи групи.

Доповідач – представляє групу, усно та чітко формулює відповіді на запитання, бере участь в обговоренні.

Дослідник – бере участь у дискусіях, подає та оцінює ідеї.

Толерантність, повага, готовність навчатися один в одного – цінності, які є основою для розквіту демократичних держав. Цьому треба навчати у школах.

М. Герсон¹

Вказівки для груп

Крок 1. Дослідження (10 хвилин)

1. **Керівник:** скеруйте виконання завдання поміж членами вашої групи.
2. **Усі:** проаналізуйте світлини та кожен окремо в групі стисло занотуйте свої зауваження.

¹ Цитата М. Герсона див. В. І. Курилів, *Методика викладання історії: Навчальний посібник* (Харків; Торонто: ТОВ Вид-во «Ранок», 2008): 120.

Крок 2. Звіт (5 хвилин)

1. **Усі:** перейдіть до робочого листка, дайте усією групою відповіді на запитання у формі ключових пунктів.
2. **Писар:** зберіть і занотуйте відповіді для групового звіту на аркуші діаграмного паперу.
3. **Писар:** розташуйте ваш груповий звіт на стіні або на дошці для загального огляду.

Крок 3. Виступ (3 хвилини)

Доповідач: у вас є 3 хвилини, щоб стисло презентувати звіт вашої групи усно у формі ключових пунктів.

СВІТЛИНИ

Світлина 1.

Світлина 2.

Світлина 3.

Світлина 4.

Світлина 5.

Світлина 6.

Світлина 7.

Світлина 8.

Світлина 9.

Світлина 10.

Завдання

Настанови

- Завдання вашої групи проаналізувати **світлини**.
- Зберіть відповіді кожного з вашої групи. Нехай **писар** вашої групи зафіксує всі відповіді на діаграмному папері.
- Не забувайте давати відповіді на запитання у формі **ключових пунктів**.
- Ви матимете **5 хвилин** на завершення цієї вправи.

Запитання

1. Що зображено на світлинах?

---

2. Що спричинило зображене на світлинах?

---

3. Хто є злочинцями, а хто – жертвами?

---

4. Що ви дізналися про Голодомор з цих світлин? Подайте приклади.

---

5. Чому ці світлини важливі для вивчення історії Голодомору?

---

6. На підставі світлин, які ви аналізували, подайте один головний висновок про Голодомор.

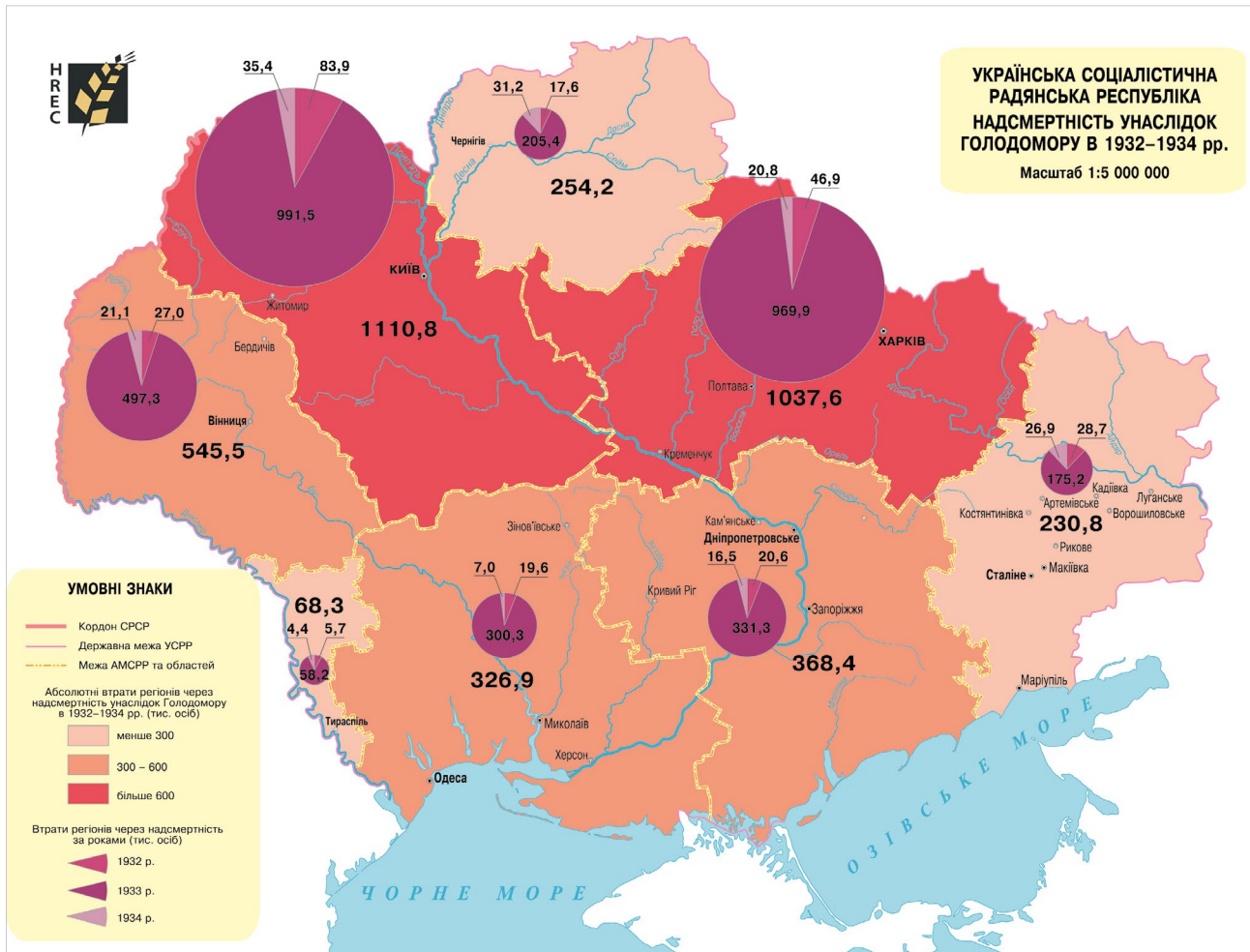

Корисні додатки

Мапа¹

¹ Українська Соціалістична Радянська Республіка. Надсмертність унаслідок Голодомору в 1932–1934 рр., змістовне наповнення мапи Наталії Левчук, Олега Воловини, Омеляна Рудницького, Алли Ковбасюк, картограф – Леонід Криницький, *Интернет Архів Епохи Голодомору/Holodomor Epoch Internet Archive*, www.holodomor-hrec.com, www.holodomorepoch-ia.com

СЛОВНИЧОК

Більшовики	Неофіційна назва членів ВКП(б) і КП(б)У
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
Колгосп колхоз (рос.)	Радянське колективне господарство, яке управляється державою, де всі учасники є працівниками держави
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
Куркуль кулак (рос.)	Принизливий термін для успішного господаря та провідника сільської громади, заможний селянин
МТС	Машинно-тракторна станція
Область	Адміністративно-територіальна одиниця
ОДПУ ОГПУ (рос.)	Об'єднане державне політичне управління, радянська спеціальна служба, що боролася проти так званих ворогів радянського ладу
Район	Адміністративна частина в межах області
РНК СРСР СНК ССРСР (рос.)	Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РНК УСРР	Рада народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
Совет (з рос.)	Слово для позначення ради або урядового законодавчого органу
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

Додаток V (Зелена група) Робота з цитатами

Правила групування

1. З'ясуйте обов'язки кожного учня в групі. Усім потрібно:

- а) брати активну участь у роботі групи;
- б) вміти вислуховувати кожного члена групи, поважаючи себе і своїх колег;
- в) заохочувати кожного члена групи до активної роботи.

2. Розподіліть обов'язки у групах.

Керівник – підтримує порядок, організовує роботу, збирає ідеї, дає кожному можливість висловитись.

Писар – записує основні ідеї обговорення, бере участь у ньому, здає роботи групи.

Доповідач – представляє групу, усно та чітко формулює відповіді на запитання, бере участь в обговоренні.

Дослідник – бере участь у дискусіях, подає та оцінює ідеї.

Толерантність, повага, готовність навчатися один в одного – цінності, які є основою для розквіту демократичних держав. Цьому треба навчати у школах.

М. Герсон¹

Вказівки для груп

Крок 1. Дослідження (10 хвилин)

1. **Керівник:** скеруйте виконання завдання поміж членами вашої групи.

¹ Цитата М. Герсона див. В. І. Курилів, *Методика викладання історії: Навчальний посібник* (Харків; Торонто: ТОВ Вид-во «Ранок», 2008): 120.

2. **Усі:** проаналізуйте цитати та кожен окремо в групі, стисло занотуйте свої зауваження.

Крок 2. Звіт (5 хвилин)

1. **Усі:** перейдіть до робочого листка, дайте усією групою відповіді на запитання у формі ключових пунктів.
2. **Писар:** зберіть і занотуйте відповіді для групового звіту на аркуші діаграмного паперу.
3. **Писар:** розташуйте ваш груповий звіт на стіні або на дошці для загального огляду.

Крок 3. Виступ (3 хвилини)

Доповідач: у вас є 3 хвилини, щоб стисло презентувати звіт вашої групи усно у формі ключових пунктів.

ЦИТАТИ

Цитата 1.¹

«Голодомор 1932–1933 рр. був побічним продуктом колективізації і мав подвійну мету: одним ударом придушити український націоналізм і винищити найбільший осередок заможного селянства».

Норман Дейвіс, *Європа: Історія (Europe: A History)*,
(Київ: ОСНОВИ, 2000): 993.

Цитата 2.

«Українці з їхньою глибокою релігійністю, індивідуалізмом, потягом до приватної власності, прив'язаністю до свого клаптика землі явно не годилися як матеріал для будівництва комунізму – і на це вказували високопоставлені радянські чиновники. Ми підлягали знищенню як нація. Рештки українського народу мали стати матеріалом для створення “нової історичної спільноти – радянського народу”, основою якого мали стати російська людність, мова, культура».

Василь Овсієнко, «Антирадянська книжка» (Сергій Білокінь),
Світло Людей. Мемуари та публіцистика. Книга II.
(ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2018): 445.

Цитата 3.

«З одного боку, мільйони голодуючих селян, їхні тіла часто опухлі через нестачу їжі; з іншого – солдати, працівники ДПУ, що виконують вказівки диктатури пролетаріату. Вони пройшлися країною як сарана і забрали все їстівне; вони застрелили або зробили вигнанцями тисячі селян, іноді цілі селища; вони сплюндрували одну з найродючіших земель світу до стану змученої пустелі».

Малколм Маггерідж, британський кореспондент,
«The Soviet's War on the Peasants», *Fortnightly Review* (1933).

¹ Добірка цитат опублікована в кн. Valentyna Kuryliw, *Holodomor in Ukraine: The Genocidal Famine. Learning Materials for Teachers and Students* (Toronto: CIUS PRESS, 2018): 65–74.

Цитата 4.

«Сотні тисяч життів було втрачено – можливо, навіть мільйони. Я не можу дати точну цифру, адже їх не рахували. Все, що ми знали, це те, що люди вми-
рали у величезній кількості».

*«Khrushchev Remembers – Last Testament»
(«Хрущов згадує – Останній Заповіт»)*

(Boston: Little, Brown and Company, 1974): 108–109.

Цитата 5.

«Дослідження тих документів, що збереглися і були оприлюднені після роз-
паду Радянського Союзу, ясно показують, що радянський уряд використо-
вував голод – який, безперечно, вдарив по всьому Радянському Союзу і був
особливо гострим у інших регіонах селянського опору, як-от Волга і Дон – як
інструмент, у першу чергу, для придушення непокори колективізації серед
українських селян, а також для знищення верхівки Комуністичної партії
(більшовиків) України, яка здавалася радянській владі надто націоналістич-
ною, або надто співчутливою до долі селянства».

Професор Андреа Граціозі, Неапольський університет
The Ukrainian Weekly, Січень 23, 2011.

Цитата 6.

«Останній рік був роком розгрому націоналістичної контрреволюції, викрит-
тя і розгрому націоналістичного ухилу».

П. Постышев, *Статті и речи*
(Київ: Партийное издательство ЦК КП(б)У, 1934): 92.

Цитата 7.

«Такі помилкові філологічні міркування, до яких нас усіх підводили, добре
служили московській меті перекручування фактів і затуманення ситуації,
про яку якби тоді повідомити прямо і чітко, то можна було б підняти достатньо
обурення закордоном, аби змусити їх вжити хоч якихось виправних заходів.

Але кожен кореспондент по-своєму був винен у сприянні цьому жахливому обдурюванню всього світу».

Юджин Лайонс, кореспондент «Moscow United Press»,
«*Assignment in Utopia*»
(New York: Harcourt, Brace and Co, 1937): 573.

Цитата 8.

«Я переконаний, щоб централізувати повну владу в руках Сталіна, потрібно було знищити другу радянську республіку, а отже, вигубити українське селянство, українську інтелігенцію, українську мову, українську історію у розумінні народу, знищити Україну як таку. Калькуляція була дуже простою і вкрай примітивною: нема народу, отже, нема окремої країни, а в результаті нема проблем. Така політика в класичному розумінні цього слова означає ГЕНОЦИД».

Мейс Джеймс, «Ваші мертві вибрали мене.
Спадщина Голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство»,
День і вічність Джеймса Мейса
(Київ: ЗАТ «Українська прес-група», 2008): 115.

Завдання

Настанови

- Завдання вашої групи проаналізувати **цитати (10 хв.)**.
- Зберіть відповіді кожного з вашої групи. Нехай **писар** вашої групи заповнить подану форму.
- Не забувайте давати відповіді на запитання у формі **ключових пунктів**.
- Ви матимете **5 хвилин** на завершення цієї справи.

Запитання

1. Що описують цитати?

---

2. Як ці вислови пояснюють те, що трапилося в умовах Голодомору?

---

3. Хто є злочинцями, а хто – жертвами?

---

4. Що ви дізналися про Голодомор з цих цитат? Подайте приклади.

---

5. Чому при вивченні Голодомору важливо аналізувати цитати?

---

6. Подайте один головний висновок про Голодомор.

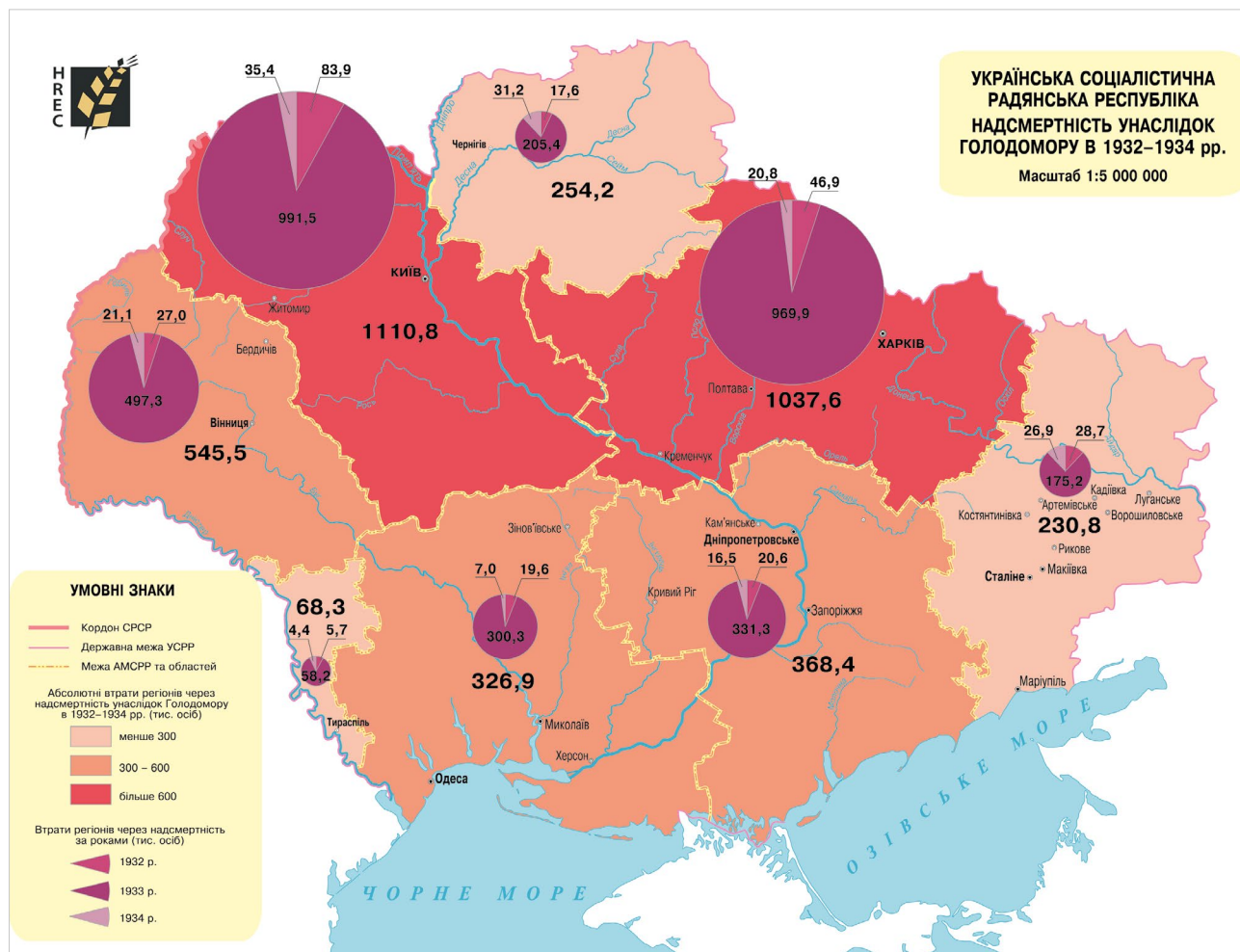

Корисні додатки

Мапа¹

¹ Українська Соціалістична Радянська Республіка. Надсмертність унаслідок Голодомору в 1932–1934 рр., змістовне наповнення мапи Наталії Левчук, Олега Воловини, Омеляна Рудницького, Алли Ковбасюк, картограф – Леонід Криницький, *Интернет Архів Епохи Голодомору/Holodomor Epoch Internet Archive*, www.holodomor-hrec.com, www.holodomorepoch-ia.com

СЛОВНИЧОК

Більшовики	Неофіційна назва членів ВКП(б) і КП(б)У
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
Колгосп колхоз (рос.)	Радянське колективне господарство, яке управляється державою, де всі учасники є працівниками держави
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
Куркуль кулак (рос.)	Принизливий термін для успішного господаря та провідника сільської громади, заможний селянин
МТС	Машинно-тракторна станція
Область	Адміністративно-територіальна одиниця
ОДПУ ОГПУ (рос.)	Об'єднане державне політичне управління, радянська спеціальна служба, що боролася проти так званих ворогів радянського ладу
Район	Адміністративна частина в межах області
РНК СРСР СНК ССРСР (рос.)	Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РНК УСРР	Рада народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
Совет (з рос.)	Слово для позначення ради або урядового законодавчого органу
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

Додаток VI (Синя група) Робота з листами

Правила групування

1. З'ясуйте обов'язки кожного учня в групі. Усім потрібно:

- а) брати активну участь у роботі групи;
- б) вміти вислуховувати кожного члена групи, поважаючи себе і своїх колег;
- в) заохочувати кожного члена групи до активної роботи.

2. Розподіліть обов'язки у групах.

Керівник – підтримує порядок, організовує роботу, збирає ідеї, дає кожному можливість висловитись.

Писар – записує основні ідеї обговорення, бере участь у ньому, здає роботи групи.

Доповідач – представляє групу, усно та чітко формулює відповіді на запитання, бере участь в обговоренні.

Дослідник – бере участь у дискусіях, подає та оцінює ідеї.¹

Толерантність, повага, готовність навчатися один в одного – цінності, які є основою для розквіту демократичних держав. Цьому треба навчати у школах.

М. Герсон¹

Вказівки для груп

Крок 1. Дослідження (10 хвилин)

1. **Керівник:** скеруйте виконання завдання поміж членами вашої групи.
2. **Усі:** проаналізуйте листи та кожен окремо в групі стисло занотуйте свої зауваження.

¹ Цитата М. Герсона див. В. І. Курилів, *Методика викладання історії: Навчальний посібник* (Харків; Торонто: ТОВ Вид-во «Ранок», 2008): 120.

Крок 2. Звіт (5 хвилин)

1. **Усі:** перейдіть до робочого листка, дайте усією групою відповіді на запитання у формі ключових пунктів.
2. **Писар:** зберіть і занотуйте відповіді для групового звіту на аркуші діаграмного паперу.
3. **Писар:** розташуйте ваш груповий звіт на стіні або на дошці для загального огляду.

Крок 3. Виступ (3 хвилини)

Доповідач: у вас є 3 хвилини, щоб стисло презентувати звіт вашої групи усно у формі ключових пунктів.

Листи

1. З листа Ю. Швеця, члена артiлі «Заповіт Ленiна» села Горожене Баштанського району, до голови ВУЦВК Г. Петровського про несправедливий план заготiвлi для артiлі та голодування колгоспникiв, 13 вересня 1932 р.¹

Тов. Петровський!

Наша артiль в 1931 році мала 2 400 га землі і вся була засiяна, але поскільки у нас багато землі бiля річки та непридатної, то район нашу артiль спрямував на спеціальне господарювання – городництво, скотарство та свинарство і вiдрiзав у нас землю, залишив нам 700 га пахоти, всі непридатні землі, пасовисько та городньої 282 га.

Артiль має 1 052 їдці, і ось у 1931 р. бiльшiсть членiв артiлі – бiдняки – голодували з грудня-мiсяця. В цьому, 1932 р., артiль посiяла зернових культур 600 га, а останні – травами, та городини 82 га, решта городньої землі залишилась вiльною через вiдсутнiсть посiвматерiалу, картоплi, iнших та за непроведення мелiоративних робiт

Коли РВК розподiляв план хлiбозаготiвлi, то на нашу артiль поклав виконання хлiбозаготiвлi 2 400 пуд. хлiба. Проте, тов. Петровський, з великою натяжкою, може, стане виконання доведеного плану, а на харчi зовсiм нічого не залишається. До цього часу артiль видала лише по 240 г муки на одну трудоодиницю та загальним харчуванням з'їв кiлограм по 35 кожний робочий. І зараз по мiж членами велике невдоволення на всі явища, якi зараз переживають наші члени. Дуже багато членiв зараз живе на одному борщi дома, а в артiлі рано і увечорi дають галушки без хлiба, і через це саме багато перестали ходити на роботу та пішли по степу збирати колоски, тому що кожний зараз голодний, коли це не повинно бути, тим паче влiтку при збираннi хлiба.

Так пояснiть менi, будь ласка, чи Ви в повнiй згодi з робiтниками нашого району залишать наше село, артiль голодними на весь рiк, чи, може, в лавах керiвництва влади позаписувались колишні помiщики та мстять за свої економiї? Чи, може, так і годиться при радвладi бути голодними, чи, може, державi потрібні в такiй кiлькостi хлiбні ресурси для швидкого закiнчення iндустрiї? Менi здається, що в радянськi установи позалазили помiщики-економiсти про цю штуку говорять, бо хоч і потрібно закiнчити iндустрiю, то все ж таки так голодувати не потрібно. Бо коли на зборах артiлі та правлiннi обговорювали план хлiбозаготiвлi, і хто скаже, що план дуже великий, нічого не залишиться на харчi, то наша сiльська влада зараз страхає мiлицiєю та ДПУ. І по-правдивому план неприйнятий через непосильнiсть.

¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 109, арк. 220–222.

Я ризикнув запитати у Вас, чи правдиво район довів план і чи це повинно так і бути. Я думаю, що коли у нас основне господарство – городництво, скотарство та свинарство і лише 700 га пахоти, то район повинен звернути увагу та залишити в крайньому разі вкругову на їдця по 30 фунтів зерна на кожний місяць, але на трудоодиницю.

Так прошу Вас, тов. Петровський, дайте мені відповідь, чи правдиво район довів план, чи ні, і чи повинні ми голодувати. Я маю 204 трудоодиниці по 01.08.1931 р. Сам я бідняк, член КНС, партизан, був кандидатом КП(б)У, проте виключений за те, що добивався цього, що у Вас запитую, та частково – за своє грубіянство через велику неправдивість.

Швець Ю. Р.

2. Лист від Адама та Розіни Кеттерлінг, мешканців німецької колонії Касель Одеської області УСРР до родичів Йоганна та Доротеї Кеттерлінг у Німеччині, з газети «Wisheker Nachrichten», 18 травня 1933 р.²

Касель, Південна Росія [Комарівка, Україна], 23 квітня 1933 р.

[...] Щирі привітання та поцілунок вам, мої улюблені друзі, у далекому світі, брат Йоганн Кеттерлінг і Доротея та всі ваші діти [...].

Ми, слава Богу, здорові і все ще серед живих. Але наскільки довго ми не знаємо, тому що все виглядає так сумно в нашому житті. Багато людей вмирають від голоду. Вони спухають, а потім вмирають. Це такий страшний час, про який я ледве можу написати [...]. Я повинен дати вам знати, що наш брат помер 8 березня. Він мусив залишити свій будинок, а потім жив з дочкою, і їсти не було нічого. Це жахливо важко. Він голодував, а потім помер [...].

М'ясо я не бачив дуже довго, а ще й менше їв. Щось смажене, жирне або масло, ми не бачили понад три місяці [...].

Пуд кукурудзи коштує 200 рублів, але грошей немає. А пуд картоплі, а також квасолі коштує 70 руб. Ми їмо все, що є. Відходи від картоплі, виноградні кісточки та коріння. Ми все кладемо разом і готуємо його у воді, і це тримає нас у живих, якщо цього достатньо. Якщо є трава, ми готуємо траву [...]. Це третій лист, який я написав вам, а також, ймовірно, останній. Якщо це продовжуватиметься як зараз, то ми скоро померемо.

Ви можливо хочете знати, чим я займаюсь. Я працюю на виноробному заводі. Я ріжу та готую виноград, і кожен вечір я маю стояти і дивитися на фрукти, картоплю та кукурудзу. Багато людей в Каселі отримують допомогу від своїх родичів з Америки. Це добре для наших людей, інакше багато хто з них помер би з голоду. Голод – страшна смерть.

Люди спухають так сильно. Мій дорогий брат Йоганн і Доротея, а також усі друзі та знайомі, я хотів би просити всіх вас, якщо це в вашій добрій волі, будь ласка, допоможіть нам. Якщо ви не зможете нам надати багато допомоги, ми будемо радіти і крихтам. Якщо ми не отримаємо допомоги, то все втрачено. Тоді ми померемо. Я маю закінчувати і передаю вам ще одне сердечне привітання. Ми сподіваємося на дуже швидку відповідь від вас.

Адам та Розіна Кеттерлінг

² Лист від Адама та Розіни Кеттерлінг до Йоганна та Доротеї Кеттерлінг, з газети «Wisheker Nachrichten», Травень 18, 1933; публ. «*In We'll Meet Again in Heaven*» («*Ми знову зустрінемося на небесах*»), (2001): 194–95.

3. З листа Рєви Миколи Антоновича з села Хильківки Покровсько-Богачанського (нині Хорольського) району Харківської (нині Полтавської) області до Й. Сталіна, 1 травня 1940 р.³

Дорогий Йосипе Віссаріоновичу!

Оскільки ви є нашим другом, вчителем і батьком, то у мене з'явилася смілива думка написати Вам всю правду [...].

Чорна реакція 1933 голодного року, коли люди їли кору з дерев, траву і навіть своїх дітей, сотні тисяч людей померло від голоду – і все це на очах комуністів, які їздили на машинах по наших трупах, нахабно вихваляючи життя [...].

Люди помирали не тому, що був неврожай, а тому, що у них хліб забрала держава, і цей хліб лежав на складах «Заготзерна», на елеваторах, його переганяли на дурман-спирт, а люди помирали з голоду. У 1933-му, коли народ голодний збирав зерна кукурудзи біля складу «Заготзерна» на станції Хорол, його стріляли, як собак. Викликали із міста Хорол ескадрон кінної міліції, яка як леви з оголеними шашками гнала нас, голодних. А хліб на складах був. Було зерно, було борошно, а люди вмирали з голоду. Значить, це було зроблено все державою навмисно, і держава про це знала [...].

За смертність в 1933-му сільрада довідки не дає, тому що за 50 років не вмерло стільки людей, скільки в той жахливий рік [...]. Той, хто залишився живим, зазнавши такі труднощі – ця людина вже зруйнована, тому що, як я знаю з особистого досвіду, ми, колгоспники, були пухлі, упали на ноги, пропала розумова здібність, втратили зір на кілька відсотків, немає здоров'я, немає сил, загальна слабкість організму, і велика кількість відвідувань лікарень і багато хворих в тих районах, де 1933 рік дав про себе знати. Все це відбувалося на очах комуністів. А Вам, Йосипе Віссаріоновичу, напевно, ніхто і не повідомляв. Все це відбувалося на очах комуністів, як їм не соромно і не шкода, що вони не могли сповістити про таке горе верхівку, щоб такого не сталось. А комуністи більше боліли за свою шкіру, тому що якщо хтось стане виступати за народ хоча б словом, то його доля вирішилась би разом із нами. Ось як нас цінують, Йосипе Віссаріоновичу [...].

Написане тут, Йосипе Віссаріоновичу, правда... Я думаю, що цей лист Вам не доставлять, а мене за таку «контрреволюцію» відправлять до білих ведмедів, як якогось злочинця. Але я прошу Вас, Йосипе Віссаріоновичу, дати нам життя. А найголовніше – хліб тому, що самі вирощуємо хліб, а хліба не їмо [...].

Підписуюсь власноруч Н. Рєва

³ ГДА СБ України, ф. 68, спр. 229, арк. 95–100; публ. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. У 2-х книгах.* Книга друга (Київ: ВД «КАЛИТА», 2009): 436–440.

Завдання

Настанови

- Завдання вашої групи проаналізувати **листи (10 хв.)**.
- Зберіть відповіді кожного з вашої групи. Нехай **писар** вашої групи заповнить подану форму.
- Не забувайте давати відповіді на запитання у формі **ключових пунктів**.
- Ви матимете **5 хвилин** на завершення цієї вправи.

Запитання

1. Про що ідеться в листах?

---

2. Чому були написані ці листи?

---

3. Хто є злочинцями, а хто – жертвами?

---

4. Що ви дізналися про Голодомор з цих листів? Подайте приклади.

---

5. Чому важливо аналізувати листування тих, хто жив у епоху Голодомору?

---

6. Подайте один головний висновок про Голодомор.

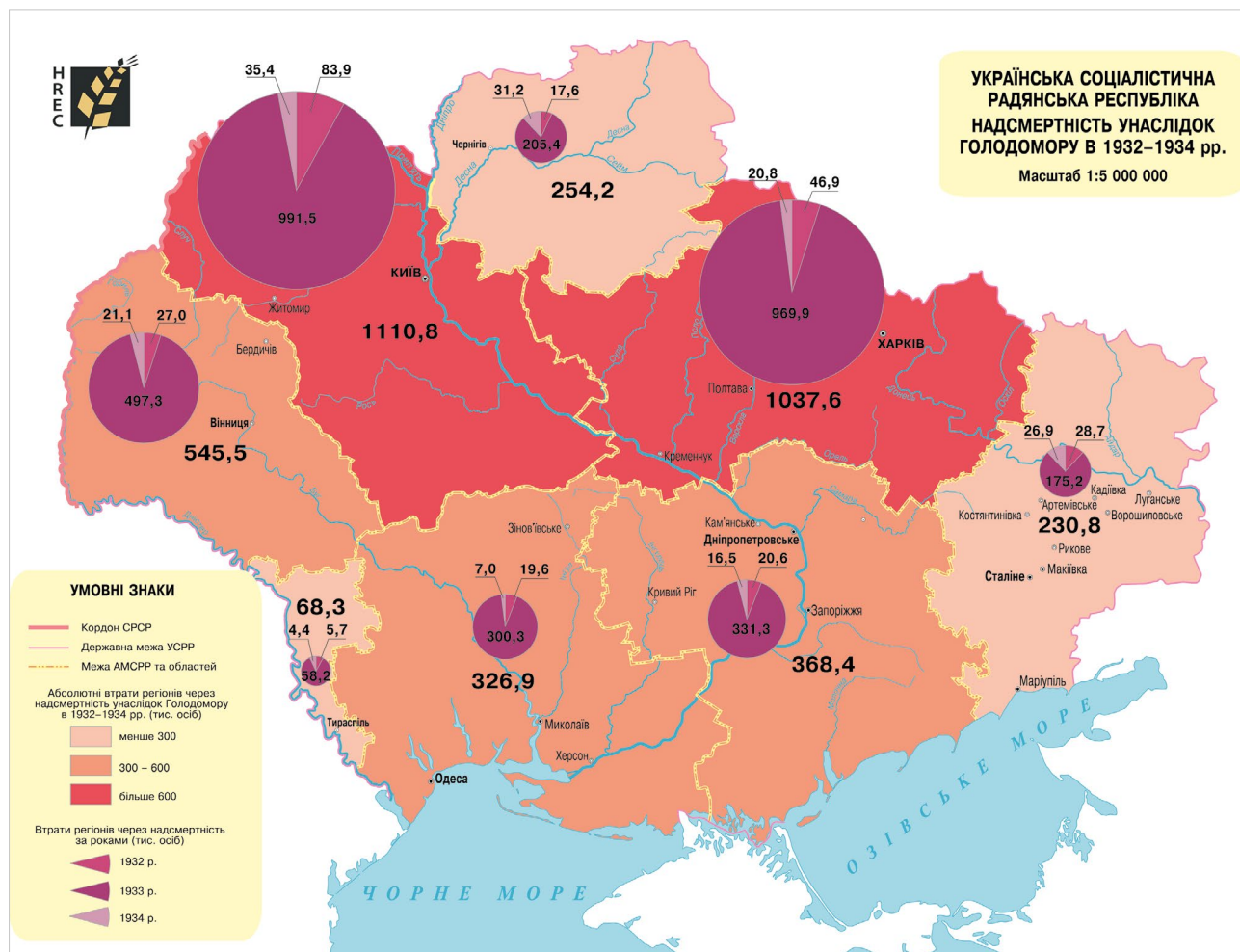

Корисні додатки

Мапа¹

¹ Українська Соціалістична Радянська Республіка. Надсмертність унаслідок Голодомору в 1932–1934 рр., змістовне наповнення мапи Наталії Левчук, Олега Воловини, Омеляна Рудницького, Алли Ковбасюк, картограф – Леонід Криницький, *Интернет Архів Епохи Голодомору/Holodomor Epoch Internet Archive*, www.holodomor-hrec.com, www.holodomorepoch-ia.com

Словничок

Більшовики	Неофіційна назва членів ВКП(б) і КП(б)У
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
Колгосп колхоз (рос.)	Радянське колективне господарство, яке управляється державою, де всі учасники є працівниками держави
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
Куркуль кулак (рос.)	Принизливий термін для успішного господаря та провідника сільської громади, заможний селянин
МТС	Машинно-тракторна станція
Область	Адміністративно-територіальна одиниця
ОДПУ ОГПУ (рос.)	Об'єднане державне політичне управління, радянська спеціальна служба, що боролася проти так званих ворогів радянського ладу
Район	Адміністративна частина в межах області
РНК СРСР СНК СССР (рос.)	Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РНК УСРР	Рада народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
Совет (з рос.)	Слово для позначення ради або урядового законодавчого органу
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ДОДАТОК VII (фіолетова група) Робота з фрагментами свідчень

Правила групування

1. З'ясуйте обов'язки кожного учня в групі. Усім потрібно:

- а) брати активну участь у роботі групи;
- б) вміти вислуховувати кожного члена групи, поважаючи себе і своїх колег;
- в) заохочувати кожного члена групи до активної роботи.

2. Розподіліть обов'язки у групах.

Керівник – підтримує порядок, організовує роботу, збирає ідеї, дає кожному можливість висловитись.

Писар – записує основні ідеї обговорення, бере участь у ньому, здає роботи групи.

Доповідач – представляє групу, усно та чітко формулює відповіді на запитання, бере участь в обговоренні.

Дослідник – бере участь у дискусіях, подає та оцінює ідеї.¹

Толерантність, повага, готовність навчатися один в одного – цінності, які є основою для розквіту демократичних держав. Цьому треба навчати у школах.

М. Герсон¹

Вказівки для груп

Крок 1. Дослідження (10 хвилин)

1. **Керівник:** скеруйте виконання завдання поміж членами вашої групи.
2. **Усі:** проаналізуйте фрагменти свідчень очевидців та кожен окремо в групі стисло занотуйте свої зауваження.

¹ Цитата М. Герсона див. В. Курилів, *Методика викладання історії: Навчальний посібник* (Харків; Торонто: ТОВ Вид-во «Ранок», 2008): 120.

Крок 2. Звіт (5 хвилин)

1. **Усі:** перейдіть до робочого листка, дайте усією групою відповіді на запитання у формі ключових пунктів.
2. **Писар:** зберіть і занотуйте відповіді для групового звіту на аркуші діаграмного паперу.
3. **Писар:** розташуйте ваш груповий звіт на стіні або на дошці для загального огляду.

Крок 3. Виступ (3 хвилини)

Доповідач: у вас є 3 хвилини, щоб стисло презентувати звіт вашої групи усно у формі ключових пунктів.

Додаткові можливості

Перегляньте відео та прослухайте свідчення очевидців.

Фрагменти свідчень

1. Sophia's Story/ Свідчення Софії Силин (2.43 хв.)¹

С.С.: Я осталася рік без мами, без тата, а два роки без мами. То мене дядя забрав, мамин брат, й виховував. Але як уже голод починався, то там забирали, розкуркулювали, то там ще дядя один був, то їх перше розкулачили, то втекла одна плимінниця тьотіна до неї, а мене узяли, бо батьків не було. То ми дві плимінниці виховувались у дяді. І четверо своїх дітей, й був дід у їх, й ще хлопець, менший.

Інтерв'юер: *В одній хаті?*

С.С.: В одній хаті. Але як голод начався, то перше той хлопець найменший вмер, бо не було що ж їсти, й дід помер. Тоді прийшли забрали корову, забрали свиней, й виносили як скриню із сіней, то тьотя слідом бігла, й казала: «Оддайте мені хоч великий платок обкриться!». А він каже: «Тебе сонце нагріє». А тоді...

Інтерв'юер: *А ви то пам'ятаєте?*

С.С.: Я це, що за голод пам'ятаю, й я мабуть до самої смерті не забуду. Ну, а тоді дядя закопав, знаєте, у ярді там, ну, картоплю, капусту там, ну що міг, цибулю може, що ж у ямі закопаєте? Й так ми що там, де хто достанем, так ото їли. А тоді, уже на весні, ходили такі вже то, що розкулачували, із штиками, палки такі, а тут гострі штики, й ходили по землі шукали, де то свіжа земля. То відкопали, й те забрали. Й тоді ми вже нічого не мали. Й ми порозлазились, хто куди. Бо вже вони всі пухлі, й я була пухла, тріскалася шкура на тут й на ногах. Ну куди ж, порозлазились, лазили, значить лопуцьки вже на весні були, липу драли, листя їли драли все так. А в школу злазилися спать, де ж. То лягаємо то так, устаємо, на підлозі, нема ніж соломи, нічого. Одне встає – живе. Друге – мертве. Одне живе, друге – мертве. Тоді уже як дійшло більше, що стали вже й пухнуть, й тріскалася шкіра, то матерія така, текла. То ми вже школи не питали, то лягали на дорозях, й так ми були, спали.

Свідок Голодомору
Софія Силин

¹ Sophia's Story / Свідчення Софії Силин, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Ukrainian Canadian Congress, Ukrainian World Congress, Share the Story Project. Електронний ресурс: "<http://www.sharethestory.ca>" www.sharethestory.ca, дата звернення – 2021 р.

2. Mykola's Story/ Свідчення Миколи Латишка (4.11 хв.)²

М.Л.: Всі харчі, які примусово забрали від людей, зберігали в складах з другого боку села. Це був радянський склад. Це був дуже старий метод зберігання, але було ефективно. Цим методом далі користуються в Україні. Викопується діра, метр, метр з половиною глибини, 100 метрів довжини, 50 метрів ширини. Величезну. На спід, кладуть солому, й тоді брезент. Й тоді накладається картоплю, чи буряки, капусту, які-небудь продукти, включаючи пшеницю, жито, й так далі. Тоді накривали знова брезентом, соломкою, й наверх землю, лишаячи вхід з одного боку. Й це спрацьовувало – продукти не мерзли в зимі. Люди знали, що там були харчі, й досить багато, досить часто, особливо матері з малими дітьми, які не ходили до школи, приходили до цих, як ми їх називали – бурти. Але їх били, стріляли, коли вони просили їсти.

Свідок Голодомору
Микола Латишко

Коли почалась весна, не було досить спроможних людей обробляти землю. Навіть ті, які залишились живими, просто не могли фізично працювати. Вони були заслабі, й коли прийшов час обробляти, треба було працювати фізично, але не мали на це досить сили працювати цілий день. Й це створило великі проблеми в селі. Був наказ Молотова привезти робочу силу з Росії. Деяких російських селян привезли. Їм дали ті хати, які тепер в нашому селі були порожні. Це був перший раз, що я почув російську мову. Їм дали харчі, й вони змогли закінчити обробляти землю й засадити поля.

² Mykola's Story / Свідчення Миколи Латишка, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Ukrainian Canadian Congress, Ukrainian World Congress, Share the Story Project. Електронний ресурс: "<http://www.sharethestory.ca>" www.sharethestory.ca, дата звернення – 2021 р.

3. *Kateryna's Story* / Свідчення Катерини Щербань (3.45 хв.)³

К.Щ.: Голод був у 33-му, а нас, зразу в 34-му, в лютому місяці, 24-ого лютого перевезли у Харківську область. Було переселення людей. І приїхала друга компанія тих агітаторів, але цього вчителя вже не було, що нас намовляли, щоб їхали з свого села з Київщини в Харківщину: «Там є дуже добра земля. Багато хліба будете мати завжди їсти».

То вже сходились десь у когось у хаті, то я вже була більша та інтерисувалася, що ж вони там казати будуть по голодовці. Так вони розказують, агітують, а люди мовчать.

Ніхто нічого не питає, тільки слухають, бо кожен боїться, що як скаже якесь слово, то пришиють, що ти вже єсть якийсь шпійон, чи щось. А ми старші, такі менші з-заді так, та й питаємо. Найбільше я питала, бо в мене був голос такий сильний і я вища от їх. То я присяду, а вони обступлять, щоб то не знати хто то говорить: «А чого у вас там... де ми житимемо?». То вони кажуть: «О там багато порожніх хат». То ми питаємо їх: «А чого там так багато порожніх хат? А де ті люди? Чи вони усі повмирали, чи ви їх усіх поховали?» «О, там, – каже, – ніхто не вмирав, там ті молоді виїхали по містах. Не хочуть робити в селі, і тому там багато порожніх хат, і нема кому робити у полі».

І як посіяли в 32-му році, то весною в 33-му році не було кому його полоти, ні збирати, ні садити. На отих землях такі бур'яни поросли великі, здорові, як ліс. Нас як привезли з станції, забирали з Коломатської станції. Ми приїхали в село Коломак. То чоловіки позупиняли підводи і ходили дивитися, чи це нас у тайгу якусь привезли, чи що. Такий ліс молодий, гарний, – а то бур'яни. Бо ціле літо ніхто нічого не робив, не садив, а вже такого сіяти раннього: ні гречка, ні овес, ні просо, то вже не було кому. А як посіяли, то не було кому полоти і не було кому збирати. Скрізь бур'яни були. Я так ще не ходила до роботи, бо ще ходила в школу. А сестри і брати, то кожного дня їх ганяли і то все рубали той бур'ян і палили.

Свідок Голодомору
Катерина Щербань

³ *Kateryna's Story* / *Свідчення Катерини Щербань*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Ukrainian Canadian Congress, Ukrainian World Congress, Share the Story Project. Електронний ресурс: "<http://www.sharethestory.ca>" www.sharethestory.ca, дата звернення – 2021 р.

4. Victor's Story/ Свідчення Віктора Роєнка (2.22 хв.)⁴

В.Р.: Методика була проста в большевицькій системі. Приходили до вас до хати і казали, що ви вступаєте в колгосп. Якщо не вступите, то значить, ми все в вас заберем. І ті, що вступили раньше, то їм було краще, як ті, що не вступили. Бо ті, що не вступили, то перш за всього їм забирали. Їм забирали худобу, коні і все, що тільки мали. І перше від всього розкуркулювали їх. Все забирали, а тоді вже добиралися до тих бідняків, середняків і так далі.

Свідок Голодомору
Віктор Роєнка

Я вважаю, що були спротиви, бо люди втікали в ліс. Часами палили... палили ті хати, звідки йшли агітатори – і це був спротив. Звичайно, це був спротив. І не тільки в нашому селі.

Після розкуркулення то так було, що викидали з села. Той, що не записався до колгоспу – приїжджали, викидали всіх з хати. Пізніше мужчин забирали, а жінки з дітьми оставалися. Дуже багато було арештів. І півсела майже було... десь не було хати – де б не було арештовано. У вже в 1932–33-их роках індивідуального господарства вже не було. Все було в колгоспі. І чи він був «комнезам», як називали, чи той розкуркулений, – як він уцілів проти того, що не вислали на Сибір. Вони підпадали під ту всю категорію. Не могли виїхати, не могли втекти, бо границі були України закриті. Навіть в Білорусь не можна було виїхати. В Донбас час від часу... з Донбасу хтось пересилав або привозив якусь поміч в селі. Так, наприклад, нам мій брат Леонід привозив дещо, який вижив також.

⁴ Victor's Story / Свідчення Віктора Роєнка, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Ukrainian Canadian Congress, Ukrainian World Congress, Share the Story Project. Електронний ресурс: "<http://www.sharethestory.ca>" www.sharethestory.ca, дата звернення – 2021 р.

5. Nadia's Story/ Свідчення Надії Михайловської (1.33 хв.)⁵

Н.М.: То спиртовий завод, де виробляли спирт. Є, то є.., а батько працював, як той «карпентер»⁶, як кажуть. Бо там треба було таких чи там щось полатать, чи щось. Там такі було чотири котли, таке велике приміщення і там брага була, чи що, вона бродила і тоді з неї викачували спирт. А ту брагу зливали в таку яму, коло того була, то в голод люди з тої ями їли. От так приходили просто і так хліпали тую ж брагу, може п'яні були, але хліпали.

Свідок Голодомору
Надія Михайловська

Інтерв'юер: *Коли вони?*

Н.М.: А перед тим, як ще було все окей, то люди годували, ну, скот годували, свині годували тією брагою, бо то таке зерно перероблялося, а тоді вже то люди їли. Золота пшениця ішла на спирт, то вже я була свідком, бо я там працювала і мій двоєрідний брат. Така, як золото, пшениця була. І то все на спирт йшло. Везли, а пшеницю цілими... нас... бо ми недалеко від станції були, то везли і все до Росії йшло.

Інтерв'юер: *А люди може ходили збирати колоски, щось такого?*

Н.М.: О, ходили, певно, а ще за колоски били.

⁵ Nadia's Story / Свідчення Надії Михайловської, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Ukrainian Canadian Congress, Ukrainian World Congress, Share the Story Project. Електронний ресурс: "<http://www.sharethestory.ca>" www.sharethestory.ca, дата звернення – 2021 р.

⁶ Карпентер, з англ. carpenter, тесляр.

6. Valerian's Story / Свідчення Валеріяна Ревуцького (3.26 хв.)⁷

В.Р.: Мене змобілізували. Я був студентом Київського будівельного інституту, й нас мобілізували, на збиральну, так би мовити, кампанію. По допомогу збирати урожай, бо багато людей вимерло.

Поставили мене виключно збирати людей, кликати людей. Довелось обходити всі хати, всі хати. І такий трагічний випадок – в одній хаті я побачив пухлу дівчину. Коли я сказав, що треба йти на працю, вона каже: «Бачите, я не можу, я пухла». І я запам'ятав цю хату, й нам давали пайку хліба, й я її на слідуєчий день відніс її. Зробив це другий раз – що ж ви думаєте? Партієць, той що очолював, йому донесли, що я годую. Він викликав мене, й каже: «Слухай, Ревуцький, що ти робиш? Ти годуєш ворогів народу!». Ну, от така, от.

Інтерв'юер: *Й карали вас? Чи як?*

В.Р.: Кара була для мене. Поставили мене при молотарці підгорнути солому, знаєте, яка йшла з барабана. Праця дуже важка. Я два дні витримав, а на початку третього дня знепритомнів. Між іншим, що трапилось? Це я бачив сам. То в Руді, був елеватор, де склали зерно. То розумієте, то був напис «На 100 метрів не підходити до елеватора». Як хто переходив сто метрів, то стріляли, просто ті вартові стріляли людей. Зерна було досить. Зерна було досить. То є, був задуманий заранні, страшний геноцид українського народу, українського народу. Знаєте, не дай Боже. То був геноцид. І так, знаєте, наслідки того голоду лишилися в ментальності людей, лишилися. Бо тоді, та жорстокість, з якою поводитись офіціали, розумієте, з населенням тоді, воно відбилося на самих людях. Люди стали більш такими черствими, з того часу. Так що то є психологічні наслідки голоду того страшного. Не дай Боже.

Свідок Голодомору
Валеріян Ревуцький

⁷ Valerian's Story / Свідчення Валеріяна Ревуцького, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Ukrainian Canadian Congress, Ukrainian World Congress, Share the Story Project. Електронний ресурс: "<http://www.sharethestory.ca>" www.sharethestory.ca, дата звернення – 2021 р.

Завдання

Настанови

- Завдання вашої групи було проаналізувати **фрагменти свідчень**.
- Зберіть відповіді кожного з вашої групи. Нехай **писар** вашої групи зафіксує всі відповіді на діаграмному папері.
- Не забувайте давати відповіді на запитання у формі **ключових пунктів**.
- Ви матимете **5 хвилин** на завершення цієї вправи.

Запитання

1. Про що розповідають очевидці?

---

2. Чому це з ними відбувалося?

---

3. Хто є злочинцями, а хто – жертвами?

---

4. Що ви дізналися про Голодомор з цих свідчень? Подайте кілька прикладів.

---

5. Чому свідчення очевидців важливі для розуміння явища Голодомору?

---

6. Базуючись на свідченнях, подайте один головний висновок про Голодомор.

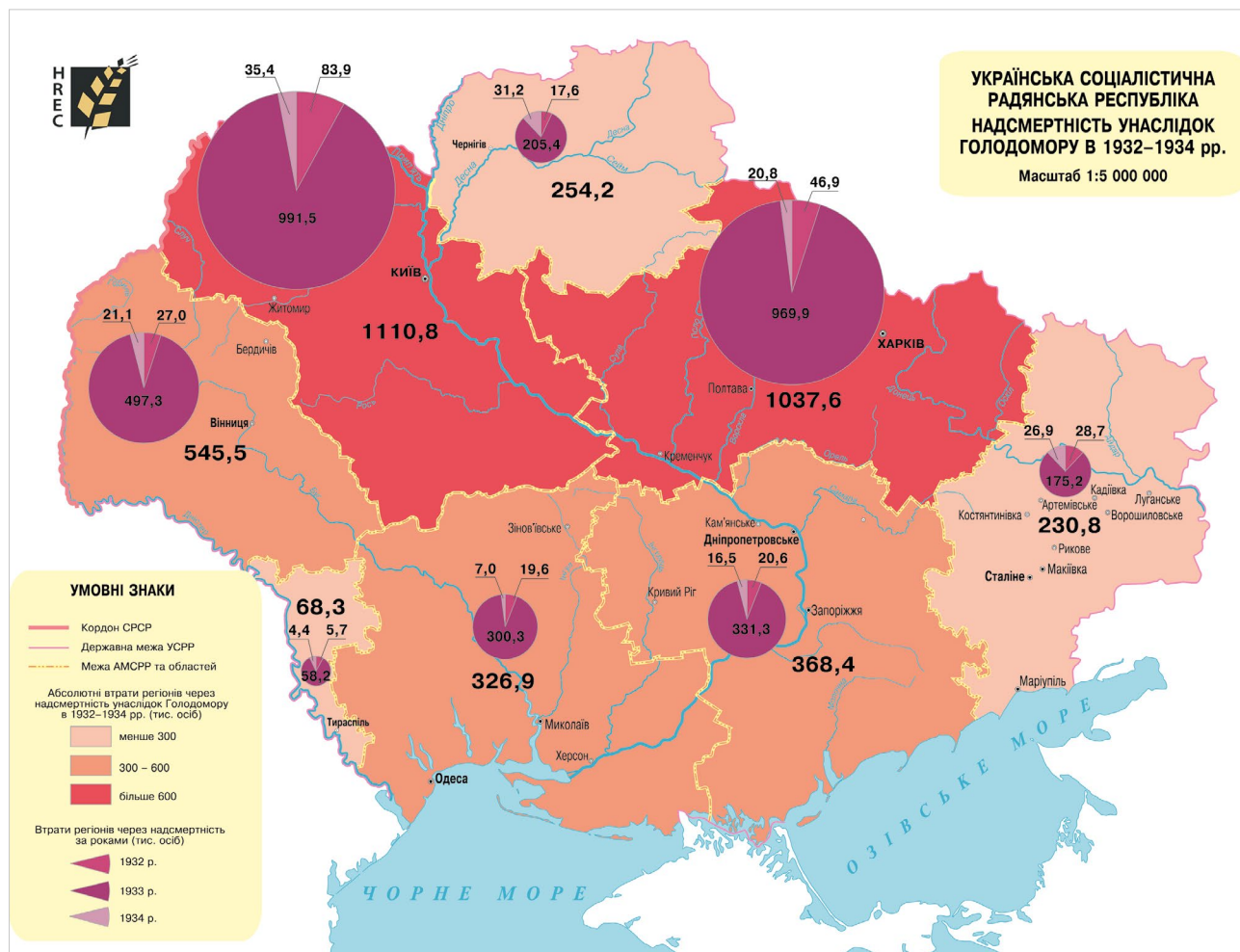

Корисні додатки

Мапа¹

¹ Українська Соціалістична Радянська Республіка. Надсмертність унаслідок Голодомору в 1932–1934 рр., змістовне наповнення мапи Наталії Левчук, Олега Воловини, Омеляна Рудницького, Алли Ковбасюк, картограф – Леонід Криницький, *Интернет Архів Епохи Голодомору/Holodomor Epoch Internet Archive*, www.holodomor-hrec.com, www.holodomorepoch-ia.com

Словничок

Більшовики	Неофіційна назва членів ВКП(б) і КП(б)У
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
Колгосп колхоз (рос.)	Радянське колективне господарство, яке управляється державою, де всі учасники є працівниками держави
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
Куркуль кулак (рос.)	Принизливий термін для успішного господаря та провідника сільської громади, заможний селянин
МТС	Машинно-тракторна станція
Область	Адміністративно-територіальна одиниця
ОДПУ ОГПУ (рос.)	Об'єднане державне політичне управління, радянська спеціальна служба, що боролася проти так званих ворогів радянського ладу
Район	Адміністративна частина в межах області
РНК СРСР СНК ССРСР (рос.)	Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РНК УСРР	Рада народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
Совет (з рос.)	Слово для позначення ради або урядового законодавчого органу
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

Список світлин (НЕ ДЛЯ УЧНІВ, ТІЛЬКИ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ!)

- Світлина 1. Виїзд валки з хлібом колгоспу «Хвиля пролетарської революції», село Олексіївка, Харківська область, 1932 р.
- Світлина 2. Розкуркулена родина біля свого будинку, село Удачне, Донецька область, 1930-ті рр.
- Світлина 3. Вилучення прихованого селянами зерна, село Новокрасне, Одеська (нині – Миколаївська) область, 1932 р.
- Світлина 4. Озброєний вояк біля комори № 1 з посівним та страховим фондами на 1934 р., село Вільшани, Харківська область, без дати.
- Світлина 5. Діти збирають мерзлу картоплю на колгоспному полі, село Удачне, Донецька область, 1933 р.
- Світлина 6. Голодні селяни залишають село в пошуках їжі в місті (автор світлини – інж. А. Віннербергер), Україна, 1933 р.
- Світлина 7. Жертви голоду (автор світлини – інж. А. Віннербергер), Харків, 1933 р.
- Світлина 8. Жертви голоду (автор світлини – інж. А. Віннербергер), Харків, 1933 р.
- Світлина 9. Жертви голоду (автор світлини – інж. А. Віннербергер), Харків, 1933 р.
- Світлина 10. Родина М. Ф. Боканя, підпис «300 дней (триста!) без куска хлеба к скудному обеду. 2/IV. 1933 г.»

Використані джерела і література

- Виїзд валки з хлібом колгоспу «Хвиля пролетарської революції» (село Олексіївка, Харківська область, 1932 р.), ЦДКФФА України, од. зб. 2-15429, <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php?111>, дата звернення – 2021 р.
- Вилучення прихованого селянами зерна (село Новокрасне, Одеська (нині – Миколаївська) область, 1932 р.), ЕАВР, <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/21072/>, дата звернення – 2021 р.
- Волтер Дюранті, світлина, *Енциклопедія сучасної України*, http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19713, дата звернення – 2021 р.
- Голодні селяни залишають село в пошуках їжі в місті (світлина інж. А. Віннербергера), Колекція Кардинала Теодора Інніцира, *Архів Віденської Дієцезії; ЦДКФФА України*, од. зб. 5134, <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php?17>, дата звернення – 2021 р.
- Дейвіс, Норман, *Європа: Історія* (Київ: ОСНОВИ, 2000), 1464.
- Діти збирають мерзлу картоплю на колгоспному полі (село Удачне, Донецька область, 1933 р.), ЦДКФФА України, од. зб. 3-1125, <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php?50>, дата звернення – 2021.
- Жертви голоду (світлина інж. А. Віннербергера, Харків, 1933 р.), Колекція Кардинала Теодора Інніцира, *Архів Віденської Дієцезії; ЦДКФФА України*, од. зб. 5136, <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php?19#photo>, дата звернення – 2021 р.
- Жертви голоду (світлина інж. А. Віннербергера, Харків, 1933 р.), Колекція Кардинала Теодора Інніцира, *Архів Віденської Дієцезії; ЦДКФФА України*, од. зб. 5121, <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php?4#photo>, дата звернення – 2021 р.
- Жертви голоду (світлина інж. А. Віннербергера, Харків, 1933 р.), Колекція Кардинала Теодора Інніцира, *Архів Віденської Дієцезії; ЦДКФФА України*, од. зб. 5123, <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php?6#photo>, дата звернення – 2021 р.
- З листа Рєви Миколи Антоновича з села Хильківки Покровсько-Богачанського (нині Хорольського) району Харківської (нині Полтавської) області, 1 травня 1940 р., ГДА СБУ, ф. 68, спр. 229, арк. 95–100, <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/index.php?1934>, дата звернення – 2017 р.; публ. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення*. У 2-х книгах. Книга друга (Київ: ВД «КАЛИТА», 2009): 436–40.

З листа Ю. Швеця, члена артiлі «Заповіт Ленiна» села Горожене Баштанського району, до голови ВУЦВК Г. Петровського про несправедливий план заготiвлi для артiлі та голодування колгоспникiв, 13 вересня 1932 р., ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 109, арк. 220–22.

Конвенція про запобiгання злочину геноциду i покарання за нього: Резолюція ООН, 1948, 9 грудня, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155, дата звернення – 2021 р.

Курилів, В. І., *Методика викладання iсторії*: Навчальний посiбник (Харків; Торонто: ТОВ Вид-во «Ранок», 2008), 256.

Лист вiд Адама та Розiни Кеттерлiнгiв, мешканцiв нiмецької колонії Касель Одеської облaстi УСРР до родичiв Йоганна та Доротеї Кеттерлiнг у Нiмеччину, 23 квітня 1933 р., «*Wisheker Nachrichten*», Mai 18, 1933; публ. «*In We'll Meet Again in Heaven*» («*Ми знову зустрiнемося на небесах*» (2001): 194–95, в кн. *The Holodomor Reader. A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine*, compiled and edited by Bohdan Klid and Alexander J. Motyl (Edmonton–Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012): 185–86.

Лист Й. Сталiна до Л. Кагановича, 11 серпня 1932 р., РДАСП, ф. 81, оп. 3, спр. 99, арк. 146–151. Публ. Р. Я. Пирiг, упоряд. *Голодомор 1932–1933 рокiв в Україні: документи i матерiали* (Київ: Вид. дiм «Києво-Могилянська академiя», 2007), 285–86.

Малколм Маггерiдж, свiтлина, 1929, <http://www.alamy.com/stock-photo-journalistand-broadcaster-malcolm-muggeridge-in-1929-october-1961-20494979.html?pv>, дата звернення – 2021 р.

Овсiєнко Василь, «Антирадянська книжка» (Сергiй Бiлокинiв), *Свiтло Людeй. Мемуари та публiцистика*. Книга II. Видання друге, перероблене i доповнене (ТОВ «Видавництво “Клiо”», 2018): 442–48.

Озброєний вояк бiля комори № 1 з посiвним та страховим фондами на 1934 р. (село Вiльшани, Харківська облaсть, без дати), ЕАВР, <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11307/>, дата звернення – 2021 р.

Про охорону майна державних пiдприємств, колгоспiв i кооперації та змiцнення громадської (соцiалiстичної) власності: постанова ЦВК СРСР та РНК СРСР вiд 7 серпня 1932 р., *Собрание законов СССР № 62 (1932)*, ст. 360; *Известия ЦИК СССР и ВЦИК*, Август 8, 1932; *Комунiст*, Серпень 9, 1932; публ. *Голодомор 1932–1933 рокiв в Україні: документи i матерiали*, упоряд. Р. Я. Пирiг; НАН України. Ін-т історії України (Київ: Вид. дiм «Києво-Могилянська академiя», 2007): 282–83.

- «Радянська історія» («*The Soviet Story*»): документальний, історичний фільм; автор, режисер Едвінс Шноре, Латвія, 2008, <https://www.youtube.com/watch?v=Bk3EuKrN6B0>, дата звернення – 2021 р.
- Рафаель Лемкін, *Радянський геноцид в Україні* (Київ: Видавництво «Майстерня книги», 2009), 208.
- Розкуркулена родина біля свого будинку (село Удачне, Донецька область, 1930-ті рр.), ЦДКФФА України, од. зб. 3-1101, <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php?58#photo>, дата звернення – 2021 р.
- «Советская Украина на новом подъеме: Политический отчет ЦК КП(б)У на XII съезде КП(б)У 20 января 1934 г.», П. Постышев, *Статьи и речи* (Харьков: Партийное издательство ЦК КП(б)У, 1934): 34–105 .
- Українська Соціалістична Радянська Республіка. Втрати (надсмертність унаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.), змістовне наповнення мапи Наталії Левчук, Олега Воловини, Омеляна Рудницького, Алли Ковбасюк, картограф – Леонід Криницький, *Интернет Архів Епохи Голодомору/Holodomor Epoch Internet Archive*, www.holodomor-hrec.com, www.holodomorepoch-ia.com
- Andrea Graziosi, professor at the University of Naples Federico II, A vibrant year on the academic front, *The Ukrainian Weekly*, January 23, 2011.
- «*Holodomor, Voices of Survivors*»: документальний, історичний фільм; автор, продюсер та директор Аріадна Охримович, Канада, 2015 vimeo.com/165358367, Password: holod.
- Hunter, Ian, «A Tale of Truth and Two Journalists», *Report Magazine*, March 27, 2000.
- Khrushchev Remembers – Last Testament*, by Nikita Khrushchev (Author), Strobe Talbott (Editor, Translator), Edward Crankshaw (Introduction). (Boston: Little, Brown and Company, 1974), 602.
- Kofi Annan, *Nobel Lecture*, Oslo, December 10, 2001, <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2001/annan/lecture/>, дата звернення – 2021 р.
- Lyons Eugene, *Assignment in Utopia* (New York: Harcourt, Brace and Co, 1937), 658.
- Malcolm Muggeridge, «The Soviet's War on the Peasants», *Fortnightly Review* (London) 133 n.s. (1933): Excerpts, pp. 558–61, 564.
- Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Ukrainian Canadian Congress, Ukrainian World Congress, *Share the Story Project*, «<http://www.sharethestory.ca>» www.sharethestory.ca, дата звернення – 2021 р.

СЕРІЯ: БІБЛІОТЕКА МЕТОДИЧНОЇ ЛАБОРАТОРІЇ
ДЛЯ ОСВІТЯН «VERVA MAGISTRI»

Валентина КУРИЛІВ

МАЙСТЕРНЯ ІСТОРИКА

Права людини та Голодомор: викладання історії в ХХІ столітті

Методична розробка уроку

Наукова редакторка *Людмила Гриневич*
Літературна редакторка *Наталя Островська*
Коректорка *Христина Микитчина*
Комп'ютерне макетування та дизайн
Уляни Густей
Оправа *Ярослава Гаврилюка*
Мапа *Леоніда Криницького*
Відповідальна за випуск *Уляна Густей*

Підписано до друку 01.07.2001 р. Формат 84x108/16 зменшений. Гарнітура «Cambria».
Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. ???
Умовн. фарбовідб. ???.

Видавець: Громадська організація «Український науково-дослідний
та освітній центр вивчення Голодомору».
Видавнича програма «HREC PRESS»
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 5155 від 21.07.2016
02068, Київ-68 а/с 74
www.holodomor-hrec.com

Надруковано в ТОВ «Майстер книг»
Київ, вул. Максима Кривоноса, 2Б

В «Майстерні історика» відома педагогиня з Канади Валентина Курилів представляє інноваційні методики викладання школярам надскладної теми історії Голодомору – геноциду Українського народу, і робить це з використанням різноманітних за типом історичних джерел. При цьому авторка не тільки закликає вчителя та учнів до діалогу і творчої співпраці, вона активно підказує, як саме це слід робити. «Майстерня історика» добре прислужиться новій українській школі, яка нині перебуває в процесі оновлення і реформування.

Павло Полянський, історик, педагог, заступник Державного секретаря КМУ, Україна

Динамічний урок Валентини Курилів «Майстерня історика. Права людини та Голодомор: викладання історії в XXI столітті» дозволяє учням заглибитись у проблематику Голодомору, досліджуючи різні джерела – від газетних статей до архівних документів та світлин, працюючи індивідуально або в групах. Усі джерела є надзвичайно потужними, розкривають різні аспекти геноциду – від механізмів вчинення злочину до впливів штучного голоду на український народ і спроб заперечити його. Методична розробка уроку «Майстерня історика» є необхідною для кожного вчителя, який викладає тему Голодомору.

Майкл Ентоні, керівник навчальних програм (історія та соціальні дисципліни) Weston Collegiate Institute (старша школа) шкільної ради району Торонто, Канада

Осмилення причин і наслідків трагедії геноциду вимагає від учнів навичок критичного аналізу різноманітних джерел інформації, а також знання історичного контексту подій. Крім цього, учням потрібно розібратися з важливим питанням: Чому? «Майстерня історика» Валентини Курилів дає усе необхідне для засвоєння непростого теми Голодомору, допомагає зрозуміти зв'язок між історичним минулим і сучасними подіями в Україні та світі.

Маркіян Мельник, заступник директора, колишній керівник відділу історії та соціальних дисциплін, Рада школи району Йорку, Канада

www.hrecpress.com

HREC-PRESS